

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
EESTI JA ÜLDKEELETEADUSE INSTITUUT
EESTI KEELE OSAKOND

Mariann Proos

EESTI KEELE TAJUVERBI *NÄGEMA* POLÜSEEMIA
SORTEERIMISKATSE PÕHJAL

Bakalaureusetöö

Juhendaja Jane Klavan

TARTU 2014

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Polüseemia uurimine	5
1.1. Polüseemia kognitiivses semantikas	5
1.2. Katselised meetodid polüseemia uurimisel	7
1.3. Kujundskeemid	12
1.4. Tähenduse metafoorne laienemine ja tajumetafoorid	14
2. Sorteerimiskatse verbi <i>nägema</i> eri tähendustega	17
2.1. Meetod	17
2.2. Katse disain	17
2.3. Ülevaade klasteranalüüsist	22
3. Sorteerimiskatse tulemused	23
3.1. Materjali tutvustus	23
3.2. Ülevaade katse tulemustest	24
3.3. Klasteranalüüsi tulemused	28
4. Sorteerimiskatse tulemuste analüüs	33
4.1. Võrdlus EKSS-i <i>nägema</i> kirjega	33
4.2. Tähendusrühmade iseloomustus kujundskeemide kaudu	36
4.2.1. <i>nägema</i> kui füüsiline aisting	36
4.2.2. <i>nägema</i> kui kohtuma	37
4.2.3. <i>nägema</i> kui mõistma, aru saama	38
4.2.4. <i>nägema</i> kui tunnetama, prognoosima	39
4.2.5. <i>nägema</i> kui kogema, läbi elama	40
4.3. Analüüsi kokkuvõte ja järeldused	42
4.4. Katse kriitika ja võimalusi edaspidiseks uurimiseks	45
Kokkuvõte	47
Kirjandus	49
Polysemy of the Estonian verb <i>nägema</i> 'see'	53

Sissejuhatus

Uurimistöö eesmärk on välja selgitada, kuidas tajub keelekasutaja eesti keele tajuverbi *nägema* polüseemiat. Täpsemalt keskendub töö sellele, milliseid polüseemseid tähendusi tajutakse ühte rühma kuuluvatena, milliseid mitte. Uurimisküsimusele vastuse leidmiseks viidi läbi sorteerimiskatse.

Töö toetub kognitiivse semantika põhimõtetele ning kognitiivse lingvistika raamistikust on tuletatud ka töö hüpotees: *nägema* polüseemsed tähendused kategoriseeritakse lähtuvalt kehalisest kogemusest ja selle kogemuse struktuurist. Rühmade moodustamise põhimõtete analüüsimiseks kasutatakse klasteranalüüsi, töö teises pooles tuuakse kogemus(t)e sisemine struktuur välja kujundskeemide kaudu.

Tajuverbide uurimine on huvipakkuv seetõttu, et tajuverbid on ühed nendest keelelistest vahenditest, millega me oma maailma kogemust väljendame. Üks kognitiivse lingvistika seisukohti on, et lähtume abstraktse maailma mõtestamisel oma tajudest ning meie arusaam maailmast on motiveeritud kehalise kogemuse kaudu. Seega on huvitav uurida, millist kogemust motiveerivad füüsilist taju väljendavad verbid.

Eesti keele tajuverbe on uuritud väga vähe. Toomas Born on oma diplomitöös „Eesti keele tajuverbid. Tähendusallikad ja tähendusmuutused“ (1995) keskendunud tähenduse laienemise mehhanismidele diakroonilises mõõtmes. Kanni Labi (2006) käsitleb oma doktoritöös eesti regilaulude verbisemantikat ning mahukas peatükk on pühendatud ka tajuverbidele regilauludes. Maria-Maren Sepper on oma magistritöös „Indirektaal eesti 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi aja- ja ilukirjanduskeeles“ (2006) uurinud muuhulgas ka tajuverbe *näima*, *paistma* ja *tunduma*.

Töö esimeses peatükis antakse ülevaade teoreetilisest taustast, millele uurimus põhineb.

Väga lühidalt antakse ülevaade kognitiivse lingvistika põhimõtetest, pikemalt keskendutakse kognitiivsele semantikale ja polüseemia uurimisele selle raames. Üks alapeatükk on pühendatud kujundskemidele, lähemalt tutvustatakse ka tajuverbe ning tajumetafooride ülesehitust. Keskendutakse verbile *nägema*, kuid lühiülevaade antakse ka teiste tajuverbidega seonduvatest metafooridest.

Uurimuse empiirilise osa tutvustuses kirjeldatakse läbiviidud katset, selle kujunemist ja läbiviimist. Tutvustatakse katse üldisi tulemusi ning antakse ülevaade klasteranalüüsi tulemustest. Analüüsipeatükis võrreldakse katse tulemusi EKSS-i vastava kirjega ning iseloomustatakse tähendusrühmade struktuuri kujundskemi kaudu. Viimases osas tuuakse välja järeldused katse tulemuste ja nende analüüsi kohta ning pakutakse välja võimalusi edasiseks uurimistööks.

1. Polüseemia uurimine

1.1. Polüseemia kognitiivses semantikas

Uurimistöö paigutub kognitiivse semantika raamistikku, kognitiivne semantika omakorda laiema teadusharu – kognitiivse keeleteaduse alla. Kognitiivne keeleteadus sündis 1970ndate lõpus vastukaaluks sellel ajal valitsenud generatiivsele traditsioonile. Kognitivistid seadsid keeleteaduse keskmesse semantika ning põhiteesiks kujunes arusaam, et tähendus on motiveeritud igapäevakogemusest, maailma mõtestamine ja sellele tähenduse omandamine toimub läbi kehalise kogemuse ja seega ei saa tähendus olla eraldiseisev moodul või süsteem¹.

Dirk Geeraerts (2006) on välja toonud kognitiivse keeleteaduse eripärasid tähendusele lähenemisel. Keeles on palju võimalusi väljendada sama asjade seisu erinevate keeleliste vahenditega. Tähendus ja vormi valik sõltub perspektiivist, kognitiivses keeleteaduses keskendutakse nende erinevate perspektiivide uurimisele. Keelt ei saa võtta kui täiesti stabiilset ja jäika struktuuri, keeleline tähendus on dünaamiline ja kohanduv. Tähendus vormib meie maailma, kuid elame ka pidevalt muutuv maailmas – seega muutub ka tähendus. (Geeraerts 2006: 4)

Vastupidiselt formaalses lähenemises levinud arusaamale on kognitiivse lingvistika üks seisukohti, et keelelist tähendust ei saa lahutada ülejäänud teadmises maailma kohta. Tähendus, mida me keeles ja selle kaudu loome, ei ole meie meeles iseseisev moodul, vaid peegeldab meie inimlikku kogemust. Seega on tähendus entsüklopeediline ja mitte-autonoomne. Tähendus põhineb kasutusel ja kogemusel, keelekogemus on kogemus keele kasutamisest, mitte sõnastiku kirjetest. (Geeraerts 2006: 5–6)

---

¹ Vt nt Johnson 1987, Lakoff 1987, *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics* 2007, *Cognitive Linguistics: Basic Readings* 2006 ; eesti keeles nt Öim 2008, Trigel 2002, Öim, Trigel 2007.

Enne kognitiivse keeleteaduse esiletõusu valitsenud lingvistikatraditsioonides peeti polüseemiat pigem erandlikuks, monoseemiat ja homonüümiat aga tavaliseks nähtuseks. Et valitses „üks vorm – üks tähendus“ põhimõte, oli polüseemia pigem ebanugav nähtus. Kognitiivses keeleteaduses mõistetakse polüseemset sõna kategooriana, mille liikmed (sõna polüseemsed tähendused) on omavahel seotud kognitiivsete põhimõtete kaudu (metafoor, metonüümia, üldistamine, konkretiseerimine ja kujundskeemil põhinev ülekanne). Kõrvale on heidetud tuletamise põhimõte – polüseemsed tähendused ei ole tuletatud ühest lähtesõnast, vaid tähendused on kognitiivsete mehhanismide abil laienenud. Nii näiteks ei mõelda ingliskeelsetest sõnadest *hammer* (noomen) ja *hammer* (verb) kui homonüümidest, vaid kui seotud tähendustest, mis kuuluvad samasse võrgustikku. (Cuyckens, Zawada 2001: xi–xiv) Polüseemia on üks kognitiivse semantika põhilisi uurimisobjekte ning selles raamistikus on mitmesuguste sõnade polüseemiaga tegeletud ka Eestis².

Üks probleeme polüseemia uurimisel on sõna polüseemide arv, st määratlemine, millisel juhul on tegemist kahe erineva (kuid omavahel seotud) tähendusega, ja millisel juhul ühe tähenduse erinevate juhtudega (Cuyckens, Zawada 2001: xv). Näiteks jäätise söömine on väga erinev seaprae söömisest, kuid mõlemad kohta võib siiski öelda *söömine*; inimesed liiguvad kahel jalal, kassid aga neljal, kuid verbe *kõndima* ja *jooksma* saab kasutada mõlema puhul (Taylor 2003: 638). Sellest lähtuvalt on võimalik eristada peaaegu lõppematu arv erinevaid tähendusi. Polüseemiaga tegelevaid keeleteadlasi ongi süüdistatud polüseemia piirideta käsitlemises (ingl *rampant polysemy*), seega on polüseemia ja ähmasuse (ingl *vagueness*) eristamise probleem kognitiivses keeleteaduses väga oluline (Cuyckens, Zawada 2001: xv).

Tähenduse ühesust pooldavad teooriad üritavad polüseemiat võimalikult palju piirata, arvestades nii palju tähendusi kui võimalik ühe tähenduse alla. Selle jaoks kasutatakse tihti vajalike ja piisavate tunnuste loendit, nii loetakse kõiki erinevaid variante pigem kontekstiliseks varieerumiseks. Kuid on väga keeruline üheselt öelda, millised on need

---

² Vt nt Veismann 2009; Pajusalu jt 2004; Tragel 2003.

vajalikud ja piisavad tunnused, samuti nõuab selline teooria, et oleks võimalik sõnastada reeglid, mis põhjendaksid ja kirjeldaksid kõiki neid ühe tähenduse kontekstiliselt erinevaid juhte. (Cuyckens, Zawada 2001: xv)

Erinevalt eelnevalt mainitud teooriatest lubab kognitiivne lingvistika eraldi tähenduste paljusust, st sõna kasutuses esinevad kontseptuaalseid või referentsiaalseid erinevusi võib pidada omaette tähendusteks. Siin osutub aga probleemiks, milliseid erinevusi peaks mõistma polüseemia ja milliseid ähmasuse ilmingutena. Kognitiivse lingvistika arenedes on küll välja pakutud mitmeid teste ja katseid, kuid ükski nendest ei ole olnud piisav. Kuid üks-ühene eristus polüseemia ja hägususe vahel ei pea tingimata olema probleem. Eristamise taseme vajadus sõltub uurimuse eesmärkidest, mõnel juhul võib olla oluline eristada tähendusi polüseemidena, mõnel juhul jällegi ühe tähenduse erinevate juhtudena. (Cuyckens, Zawada 2001: xvi)

1.2. Katselised meetodid polüseemia uurimisel

Iga keelenähtust saab uurida erinevate meetoditega. Kognitiivses semantikas on teiste meetodite kõrval üha rohkem kasutatud ka katselisi meetodeid. Järgnevalt tuuakse välja katseliste meetodite eelised ja puudused võrreldes teiste meetoditega.

Üks levinumaid vahendeid keeleuurimisel, keelekorpus, lubab uurijal vaadelda võimalikult loomulikku keelekasutust (Talmy 2007: xx), samas kui katseliste meetodite puhul on tegemist tehisliku olukorraga. Kuid see tehislik olukord on see, mis lubab katseliste meetodite puhul uurijal keelelist käitumist mõjutavaid stiimuleid kontrollida. Kui keelelise kognitsiooni süsteem on tavaolukorras laialivalguv ja juhuslik, siis katseolukorras saab uurija sellesse süsteemi süvitsi sisse tungides uurida selle süsteemsuse erinevaid tahke. (Talmy 2007: xx) Seega on katseliste meetoditega võimalik uurimisobjekti väga täpselt määratleda.

Samas jagavad katselised meetodid ja korpusanalüüs ka ühte eelist teiste meetodite ees. Mõlemad meetodid kasutavad järelduste tegemiseks andmeid, mis on kogutud hulga inimeste käest ja ei lähtu seega individuaalsetest erinevustest. (Talmy 2007: xx)

Pikka aega üheks põhiliseks uurimismeetodiks olnud (ja siiani väärtusliku) introspektsiooni meetodi üheks suureks puuduseks on peetud selle subjektiivsust. Katselised meetodid pakuvad subjektiivsuse probleemile lahendust. Katseliste meetodite puhul esitab uurimisobjekti keegi teine peale uurija enda, seega on see esitus ja ka uuritav objekt objektiivne. (Talmy 2007: xx)

Rakendatavaid katsetüüpe on erinevaid. Näiteks on katsetüüpe võimalik jagada selle järgi, kas katseisik peab katse käigus andmeid ise looma (moodustuskatsed) või on tema ülesandeks lähtuda katse täitmisel sellest, kuidas ta ette antud keelt mõistab (arusaamiskatsed) (Klavan jt 2013: 21). Katsetüübi valik sõltub uurimisteema, uurimisküsimuste ja hüpoteeside olemusest.

Selles bakalaureusetöös on kasutatud sorteerimiskatset, mille puhul esitatakse katseisikutele hulk stiimuleid ning osalejate ülesanne on jagada need stiimulid mingi tingimuse järgi rühmadesse. Meetodi valiku kasuks räägib see, et eeldatavalt juhinduvad katseisikud sorteerimisel mentaalsetest representatsioonidest. Sellisel juhul võib aga eeldada, et sorteerimisel tehtavad eristused peegeldavad vähem või rohkem üksüheselt neid eristusi, mis on keelekasutajal tekkinud keelt omandades. (Sandra, Rice 1995: 107) Järgnevalt antakse ülevaade mõnest uurimusest, kus on polüseemia uurimisel kasutatud sorteerimiskatset.

Renate Pajusalu (2001) on sorteerimiskatse läbi viinud eesti keele verbiga *seisma*. Tegemist oli prooviküsitlusega, mille eesmärk oli küll vaadelda polüseemsete sõnade tähenduste tajumist, kuid eelkõige oli katse eesmärk polüseemia uurimiseks sobiva meetodi välja töötamine. Katseisikutel paluti verbi *seisma* sisaldavad laused sorteerida verbi tähenduse järgi rühmadesse, samuti paluti neil välja tuua verbi põhitähendus ja tähendusi lühidalt iseloomustada. Laused olid võetud EKSS-i vastavast sõnaartiklist,

katse ise oli küsitluslehe kujul. Eristatud oli 7 *seisma* tähendust. (Pajusalu 2001: 251–252)

Iseloomustusi e kirjeid analüüsid joonistus välja kolm rühma: paljude erinevate tähenduste iseloomustamiseks kasutatud sünonüümid e üldsünonüümid; spetsiifilised sünonüümid või ka parafrasid, mida kasutati mõnel üksikul juhul; spetsiifilised kirjed e konstruktsioonitähendused, mis esinesid ainult mõne lause kirjes ja viitasid tervele lauseosale. Iga tähenduse igat katselauset analüüsis Pajusalu eraldi, tuues välja nende paigutused rühmadesse, iseloomustused jms. (Pajusalu 2001: 259–267) Et tegemist oli prooviküsitlusega, ei püstitatud hüpoteese ning tulemusi analüüsiti kirjeldaval tasandil.

Järgnevalt kirjeldatakse täpsemalt kaht uurimust, kus polüseemia uurimisel on kasutatud sorteerimiskatset nagu selleski bakalaureusetöös. Mõlemas uurimuses eeldati, et sõna polüseemsete tähenduste mõistmine on motiveeritud kehalisest kogemusest ja selle seaduspäradest, mida on võimalik väljendada kujundskeemidega. Need uurimused on selle bakalaureusetöö kohalt olulised, kuna töö lähtekohad ja uurimuslik osa on nendest uurimustest inspireeritud.

Raymond Gibbs Jr ja Teenie Matlock (2001) on uurinud inglise keele verbi *stand* 'seisma' polüseemiat. Nad eristasid 13 erinevat verbi tähendust, millest osa võib pidada füüsilist toimingut kirjeldavaks väljendiks, osa aga mitte-füüsilisteks, kujundlikeks tähendusteks. Eesmärk oli välja selgitada, milliste põhimõtete alusel neid erinevaid tähendusi omavahel seostatakse. (Gibbs, Matlock 2001: 221–222)

Eeldati, et kehaline kogemus motiveerib keelekasutaja intuitsiooni, teadmised ei ole staatilised, vaid põhinevad tajulise suhtluse ja kehaliste tegevuste seaduspäradel. Neid seaduspärasid iseloomustavad uurijad kujundskeemide (vt ptk 1.3) kaudu. Kirjeldamiseks seda, kuidas kujundskeemid motiveerivad erinevaid verbi *stand* tähendusi, määrasid uurijad kindlaks, millised on need kujundskeemid, mis kirjeldavad kõige paremini keelekasutaja füüsilist seismise kogemust. Selleks tehti rühma üliõpilastega läbi hulk harjutusi, mis paneksid nad mõtlema enda seismise-kogemusele (nt paluti neil püsti

tõusta, liikuda, kummardada, kükitada, kikivarvul seista jne). Pärast harjutust lugesid katses osalejad 12 erineva kujundskeemi kirjeldust ning hindasid iga kujundskeemi sobivust enda kehalise kogemusega, mille tulemusena osutasid kõige sobivamaks hinnatud kujundskeemideks VERTIKAALSUS (ingl *VERTICALITY*), TASAKAAL (ingl *BALANCE*), VASTUPANU (ingl *RESISTANCE*), SEOS (ingl *LINKAGE*) ja KESE-PERIFEERIA (ingl *CENTER-PERIPHERY*). (Gibbs, Matlock 2001: 222–223)

Teises katses paluti katseisikutel (kes olid erinevad esimeses, kolmandas ja neljandas katses osalenutest) 35 erinevat verbi *stand* tähendust sorteerida sarnasuse alusel viide rühma. Uurijate hüpotees oli, et kokku sorteeritakse need tähendused, millel on sarnased kujundskeemi-profiilid. Katse tulemuste analüüsil selgus, et füüsilisi tähendusi ei sorteeritud mitte-füüsilistest e kujundlikest tähendustest eraldi. Näiteks sorteeriti fraas *to stand at attention* 'valvel seisma' (füüsiline tähendus) kokku fraasiga *let the issue stand* 'probleemil seista/seedida laskma' või fraasiga *stand the test of time* 'aja proovile vastu pidama/seisma'. (Gibbs, Matlock 2001: 223)

Kolmandas katses uuriti suhet viie esimeses katses esile tulnud kujundskeemi ja teises katses uuritud erinevate verbi *stand* tähenduste vahel. Nagu esimeses katses, paluti ka seekord katseisikutel läbi teha füüsilisi harjutusi, samal ajal kirjeldati katseisikutele suuliselt viit kujundskeemi. Hiljem anti osalejatele nimekiri 32 erineva verbi *stand* tähendusega ning paluti neil hinnata iga tähenduse seotust mainitud kujundskeemidega. Nende andmete järgi koostasid uurijad kujundskeemi-profiilid iga verbi tähenduse kohta. Näiteks tähendustel lausetes *it stands to reason* 'see on iseenesest mõistetav' ja *as the matter now stands* 'kuidas olukord praegu on' on sama profiil – (tähtsuse järjekorras) SEOS – TASAKAAL – KESE-PERIFEERIA – VASTUPANU – VERTIKAALSUS. (Gibbs, Matlock 2001: 224)

Kolmanda katse peaesmärk oli kindlaks teha, kas selles katses koostatud kujundskeemi-profiilide järgi on võimalik ennustada, millised tähendused sorteeritakse kokku (nagu tehti teises katses). Andmeid statistiliselt analüüsid tuli välja, et sorteerimine on kujundskeemi-profiilide toel ennustatav 79% ulatuses. Leiti ka, et kõige enam mõjutavad

sorteerimise ennustatavust kujundskeemid TASAKAAL ja SEOS. Järeldati, et kolmanda katse tulemused toetavad suuresti alguses püstitatud hüpoteesi kujundskeemide ja kehalise kogemuse olulisusest tähenduste rühmitamisel. Kuigi kujundskeemid ei ole ainus alus, mille järgi keelekasutajad tähendusi rühmitavad, tunnetavad nad siiski teatud määral seost skemaatilise kehalise kogemuse ja keelelise tähenduse erinevate aspektide vahel (seda ka abstraktsete ja/või metafoorsete tähenduste puhul). (Gibbs, Matlock 2001: 224–225)

Beitel, Gibbs ja Sanders on eelnevalt kirjeldatud uurimustega sarnaselt uurinud inglise keeles prepositsiooni *on* 'peal'. Eeldati, et erinevad prepositsiooni *on* füüsilised ja kujundlikud tähendused ei ole arbitraarsed, vaid on motiveeritud jõudünaamikast ja kujundskeemidest, mis mõlemad lähtuvad kehamotoorikast, tajulisest kogemusest ja suhtlusest. (Beitel jt 2001: 243)

Esimese katsega taheti selgeks teha, millised kujundskeemid on olulised prepositsiooniga *on* seotud kehalise kogemuse kirjeldamisel. Selleks paluti katseisikutel istuda lauale ja teadvustada endale, mida tähendab laua *peal* istumine – selleks paluti katsealustel näiteks kiikuda ja ennast pöörata. Järgnevalt lugesid katsealused 12 erineva kujundskeemi kirjeldust ja neil paluti hinnata iga skeemi sobivust enda kogemusega laua peal istumisest. Katsega leiti, et oluliseks osutusid viis kujundskeemi: TOETAMINE (ingl *SUPPORT*), SURVE (ingl *PRESSURE*), NÄHTAVUS (ingl *VISIBILITY*), KATMINE (ingl *COVERING*) ja TAKISTUS (ingl *CONSTRAINT*). (Beitel jt 2001: 24 –248)

Teises katses esitati katseisikutele 37 erinevat prepositsiooni *on* tähendust ning paluti neil hinnata iga tähenduse sobivust viie eelmises katses kõige olulisemaks osunud kujundskeemiga. Hinnangute põhjal pandi kõigi 37 eri tähenduse kohta kokku kujundskeemi-profiilid. Andmete analüüsil ilmnas, et mitmetele tähendustele saab konstrueerida sarnase kujundskeemi-profiili. Näiteks tähendused lausetes *The family depends on the father* 'Perekond sõltub isast' ja *He lives on a pension* 'Ta elab pensionist' said kõrge seostatuse hinnangu skeemiga TOETAMINE, keskmise hinnangu skeemidega

TAKISTUS ja SURVE ning madala hinnangu skeemidega KATMINE ja NÄHTAVUS. (Beitel, jt 2001: 249–250)

Kolmandas katses eeldati, et konstrueeritud kujundskeemi-profiilide põhjal on võimalik ennustada, millised tähendused sorteeritakse tähenduse järgi kokku. Osalistel paluti sorteerida laused tähenduse järgi nii mitmesse hunnikusse, kui nad vajalikuks pidasid. Tulemustest moodustati andmemaatriks, mis esitas, mitu korda iga lause iga teise lausega kokku sorteeriti. Rühmitamise tulemuste kirjeldamiseks kasutati liitmismeetodil põhinevat klasteranalüüsi. Analüüsi tulemusena tõlgendati andmeid nii, et moodustus kolm tähendusrühma. (Beitel jt 2001: 252–253)

Kogutud andmete vaatlus näitas, et katsealused ei sorteerinud prepositsiooni füüsilisi ja kujundlikke tähendusi eraldi. Selgus, et esimese tähendusrühma puhul oli kujundskeemi-profiilil põhinev ennustatavus 78%, teise rühma puhul 88% ja kolmanda puhul 80%. Seega oli teises katses konstrueeritud profiilide põhjal võimalik sorteerimist ennustada rohkem kui juhuslikkuse alusel ning seega leidis ka püstitatud hüpotees (tähendused on motiveeritud kujundskeemidest) kinnitust (Beitel jt 2001: 255).

Ülal kirjeldatud uurimused näitasid veenvalt, et polüseemseid tähendusi ühendavad mõistmise aluseks olevad kujundskeemid. Selle bakalaureusetöö eesmärk on uurida, kas selline seos on võimalik välja tuua ka eesti keele tajuverbi *nägema* polüseemia puhul. Töö mahust ja formaadist lähtuvalt on selle seose olemasolu kontrollimiseks koostatud ja korraldatud vaid üks sorteerimiskatse, mis annab hea aluse edasiseks võimalikuks uurimistööks.

1.3. Kujundskeemid

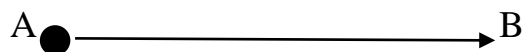
Uurimistöök üks eesmärk on kirjeldada verbi *nägema* polüseemsete tähendustega väljendatavate kogemuste sisemist struktuuri. Selleks kasutatakse töös kognitiivse semantika üht põhilist kirjeldusvahendit – kujundskeemi.

Liikumine, asjade käsitlemine ja tajuline suhtlus maailmaga sisaldavad seaduspärasid, ilma milleta oleks meie kogemus maailmast kaootiline ja hoomamatu (Johnson 1987: xix). Selliseid seaduspärasusi tutvustab ja käsitleb Mark Johnson oma teoses „The Body in the Mind“ (1987) kui *kujundskeeme* (Johnsonil *image schema* ja *embodied schema*, eesti keeles on kasutatud ka terminit *skeemkujutus*).

Tüüpilisest kujutluspildist erineb kujundskeem oma üldisuse ja abstraktsuse poolest. Johnson toob võrdluse näitlikustamiseks kujutluse inimese näost, mida võime ette kujutada ükskõik kui detailselt (suured silmad, üks pupill suurem kui teine, arm põsel jne). Vastandina sellisele inforikkale kujutluspildile on kujundskeemile vastaval näol ainult mõned põhilised tunnusjooned – kriipsud silmadeks ja ninaks, näo piiriks kõverjoon jne – selline skeem on kohandatav paljudele erinevatele kujutluspiltidele. (Johnson 1987: 23–24)

Kujundskeemi tuleb mõista kui struktuuri, mis korrastab meie mentaalseid representatsioone (ingl *mental representations*) üldisemal ja abstraktsemal tasandil kui see tasand, millel me kujutluspilte loome. Seega – kujundskeemile on omane üldisus, mis teeb ta konkreetse kujutluspildi üleseks (Johnson 1987: 23–24). Abstraktsust saab mõista kaheti: kujundskeemid on abstraktsed selles mõttes, et nad on skemaatilised, kuid mitte-abstraktsed tähenduses, et nad on kehastumisest motiveeritud (Croft, Cruse 2004: 44). Kujundskeemid on oma olemuselt loominguks ja toimivad kehalise taju ja liikumise kogemust korrastava struktuurina. Nad on samaaegselt nii visuaalsed, auditiivsed, kinesteetilised kui ka taktilised. (Gibbs, Colston 2006: 240–241)

Tüüpiline skeem koosneb osadest ja nendevahelis(t)est suh(e)test. Näiteks kujundskeem TEEKOND (vt joonis 1) koosneb kolmest elemendist (alguspunkt A, sihtpunkt B ja nendevaheline trajektoor) ja suhtest (vektoriaalne liikumine punktist A punkti B mööda trajektoori). Sellise skeemiga saab kirjeldada ühest kohast teise liikumist või palli viskamist, aga ka kellegi löömist, kellelegi kingituse andmist ja jää sulamist veeks. (Johnson 1987: 28)

Joonis 1. Kujundskeem TEEKOND (Johnson 1987: 28)

Johnson annab kujundskeemile järgneva definitsiooni: kujundskeem on tajudes ja mootorikas korduv ja dünaamiline muster, mis loob meie kogemustele sidususe ja struktuuri. (Johnson 1987: xiv)

Johnsoni jaoks on polüseemia üks kindlmaid tõendeid kujundskeemide ja nende metafoorse laienemise olemasolu kohta. Polüseemia puhul kasutatakse üht sõna erinevate tähenduste väljendamiseks, kuna need tähendused on omavahel seotud. See seotus tulenebki kujundskeemist, mida need tähendused jagavad. (Johnson 1987: 107) Selle bakalaureusetöö analüüsipeatükis 4.2 proovitaksegi kirjeldada neid kujundskeeme, mis on aluseks verbi *nägema* polüseemiale.

1.4. Täheenduse metafoorne laienemine ja tajumetafoorid

Alapeatükis antakse ülevaade metafoorsest laienemisest ning tajuverbidega seotud metafooride eripärast. Täheenduse metafoorse laienemise protsessist ülevaate andmine on oluline, kuna bakalaureusetöö analüüsipeatükis 4.2 analüüsitakse selle kaudu verbi *nägema* eri tähendusrühmi. Peamiselt keskendutakse töö seisukohalt olulisima taju – nägemise – metafooride kirjeldamisele, kuid põgusalt antakse ülevaade ka teisi tajuverbe puudutavatest metafooridest. Ehkki töö analüüsiosas ei keskenduta eraldi *nägema* verbiga seotud metafooridele, on ka kujundskeemse struktuuri mõistmiseks oluline metafoorse ülekande mõistmine. Need kaks valdkonda on omavahel tihedalt seotud ning vastastikku seletatavad. Uurimusest lähtudes on selline nägemismeele tajuverbide maastikul kaardistamine oluline, kuna see annab ülevaate nägemistaju eripäradest.

Igapäevakogemuses esilekerkivad skemaatilised struktuurid laienevad ja täpsustuvad metafoori kaudu. Metafoorne ülekande on see, mis ühendab omavahel tähendust, mõistuslikku arutelu ja kõneakte. (Johnson 1987: 65) Ülekande toimub füüsilisest sfäärist mitte-füüsilisse, kujundskeemi osad asendatakse ja need ei ole enam tüüpilises mõttes

füüsilised ega ruumilised. Näiteks skeem VÄLJUMINE kehtib ka lause „Kui ma hädas olen, päästab ta mind alati välja“ (ingl *Whenever I'm in trouble, she always bails me out*) puhul, kuid tegemist ei ole enam mingist füüsilisest entiteedist välja pääsemisega, ülekande teel on *häda* saanud selleks, millest välja pääsetakse. (Johnson 1987: 34)

Inimlike kogemuste struktuuris on palju ühist, palju sellest motiveerib metafoorset ülekannet. Kui motiveeritus on olemas, tundub ka metafoor loomulik, kuna allik- ja sihtvaldkonna kokkusobitamist motiveerib kogemus. Kehalist kogemust struktureerivatel skeemidel on juba vaikimisi oma põhiloogika. Need kogemuste struktuurid motiveerivad metafoore, mis kannavad loogika üle abstraktsesse valdkonda. S

eega – sellel, mida nimetatakse abstraktseks mõtlemiseks, on alus meie igapäevases füüsilises käitumises. Just see ongi põhjus, mis lubab rajada mõistuslikule käitumisele ja kehalisele talitlusele põhineva tähendusteooria. (Lakoff 1987: 278)

Mentaalse ruumi osad nagu objektiivsus ja intellektuaalsus on enamasti seotud meie nägemisväljaga, keeleliselt leiab nende kahe mõistevaldkonna käsitlemisel palju ühist. Kui valime visuaalselt välja mingi stiimuli, mida jälgime, näitab see millegi kontrollimist. Nägemine ja teadmine on paralleelsed väljad, kuna nägemismeel võimaldab meil keskenduda ühele stiimulile paljudest – see on omadus, mis on ühine nägemisele (kuid mitte teistele füüsilistele kogemustele) ja mõtlemisele. Peamine põhjus nägemise seotuseks teadmiseaga on aga see, et nägemine on meie esmane objektiivse info allikas. Nägemine võimaldab meil infot koguda distantilt, samamoodi mõistetakse intellektuaalset välja isiklikus ruumis distantseeritud väljana (vastupidiselt intiimsele, emotsionaalsele väljale). Lisaks on nägemine kahe inimese puhul samane (juhul, kui kaks inimest seisavad sama koha peal), samasust tajutakse väga objektiivse omadusena ning see objektiivsus on veel üks põhjuseid, miks rahvalik arusaam teadmisest seostub nägemise mõistevaldkonnaga. (Sweetser 1990: 37–39)

Nägemise/teadmise metafoor on produktiivne, suur osa detailsest nägemisväljaga kokkukuuluvast sõnavarast on ülekantav ka teadmiseväljale. Nii võib näiteks mingi mõiste olla *selge* (ingl *crystal-clear*) või *hägune* (ingl *muddy, murky*). Kedagi, kes enne elas

pimeduses (ingl *in the dark*), võib *valgustada* (ingl *illuminate*) (muutes neid nii intelligentsemaks); *lai silmaring* (ingl *breadth of vision*) tähistab intelligentset inimest, *kitsas silmaring* (ingl *tunnel vision*) pigem juhmi inimest. (Sweetser 1990: 40)

Erinevalt nägemisest ei ole kuulmine valikuline – me saame silmi kinni pannes oma nägemise välja lülitada, kuid kuulmisega selline väljalülitamine ei toimi. Samuti eristub kuulmine nägemisest selle juhitavuse poolest – kui nägemise juhtimine on füüsiline tegevus, siis kuulmise juhtimine pigem mentaalne. Kuigi ka kuulmine on oluline infoallikas ning sarnaselt nägemisega rakendatav distantsilt, ei eralda kõik meie ümber auditiivset infot. Kuulmise põhifunktsioon on olla peamine suhtluskanal ning seega on see ka emotsionaalse ja intellektuaalse mõju vahendamise meetod. Kuulmine võimaldab meil suhelda ilma füüsilist väljendust rakendamata, seega on loomulik, et kuulmistaju on seotud tähelepanelikkuse ja vastuvõtlikkusega ning sellest tulenevalt ka allumisega. (Sweetser 1990: 41)

Distants on seotud intelligentsuse ja objektiivsusega, lähedus subjektiivsuse ja emotsioonidega. Kuulmine ja nägemine on seotud distantseeritusega, kuid meeled nagu maitsmine ja kompimine eeldavad füüsilist kontakti ning on seega subjektiivsed ja suure varieeruvusega. Nii väljendataksegi isiklike eelistusi (muusikas, riietes) näiteks maitsmismeelt iseloomustava sõnavaraga. (Sweetser 1990: 43–44)

Füüsilisel tajul on süstemaatiline metafoorne seos sisemise tajuga. Need seosed põhinevad tugeval analoogial ega ole juhuslikud. Sisemist olemust mõistetakse välise keha kaudu. (Sweetser 1990: 45) Bakalaureusetöö eesmärk on näidata polüseemse tajuverbi *nägema* eri tähenduste omavahelist seotust kasutades kujundskeeme.

2. Sorteerimiskatse verbi *nägema* eri tähendustega

2.1. Meetod

Uurimuse eesmärk oli välja selgitada, kuidas tajub keelekasutaja verbi *nägema* erinevaid tähendusi ning kas ja milliste seoste abil keelekasutaja neid erinevaid tähendusi omavahel seostab. Uurimisküsimusele vastuse saamiseks koostati sorteerimiskatse. Täpsemalt sooviti katsega kindlaks määrata, kas verbi *nägema* polüseemsete tähendustega lauseid tajutakse sarnasena üle tähenduskategooriate, ning kas ja milliste kujundskeemidega on saadud lauserühmad/tähendusrühmad kokku viidavad. Katse tulemuste analüüsil on kasutatud klasteranalüüsi, mis viidi läbi statistikaprogrammi R (The R core development team 2013) abil.

Katseline meetod valiti sellepärast, et see võimaldab teistest meetoditest enam jõuda lähemale inimese keelelisele tunnetusele. Kuigi korpusanalüüsi puhul peegeldavad andmed loomulikku keelekasutust, on need siiski inimesest eraldatud ja korpusest ei ole võimalik uurida, kuidas keelekasutaja keelt tunnetab. Introspektsioon, pakkudes küll lahendust inimlikkuse mõõtme puudumisele, jääb aga liiga subjektiivseks ning pakub ülevaadet vaid autori enda tunnetusest.

2.2. Katse disain

Eeldati, et tähendused sorteeritakse kehalisele kogemusele ja tunnetusele toetudes ehk et moodustuvad sarnaste tähenduste rühmad, mille põhjal on sorteeritud laused hiljem võimalik kokku viia kujundskeemidega.

Erinevate verbi *nägema* tähenduste eristamisel on toetutud „Eesti keele seletava sõnaraamatu“ jaotusele (EKSS). Mõned EKSS-is välja toodud tähendused on omavahel

liidetud, mõned sõnaraamatus esitatud alamtähendused jällegi eraldi tähendusena välja toodud. Kategooriate muutmisel on lähtunud eelkõige töö autori enda intuitsioonist, kuid tähelepanu on pööratud ka verbi käitumisele lauses. EKSS-is on allpool väljatoodud tähendused 2, 3, 11, 12 ja 13 liigitatud tähenduse 1 alamtähendusteks, kategooria 8 ühendab endas kaks tähendust, millest üks on EKSS-is liigitatud kategooria 4 alla (*Nagu ma näen, pole sa veel lahkunud*) ja teine on välja toodud eraldi kategooriana (*Näed, saingi hakkama!*). Katses lähtutakse järgnevast kolmeteistkümnest erinevast *nägema* tähendusest, seletustes kasutatud näited on autori välja mõeldud:

- *nägema* (1): silmadega, nägemisaistingu kaudu tajuma. *Ma näen tänaval hulkuvat kassi.*
- *nägema* (2): ilma füüsilise nägemisaistinguta tajuma. *Ma näen sind igal öösel unes.* Oluline on seotus nägemisaistinguga, kuid tegeliku, füüsilise aistingu mitte rakendamine. Sellisel juhul esineb *nägema* sellises tähenduses, kus nägemise tulemust tajutakse millenagi, mida tajutakse n-ö silmade ees olevana, kui kujutlusena, kuid millel puudub tegelik füüsiline kuju.
- *nägema* (3): kellegagi kohtuma/kokku saama. *Kui näeme, siis räägime.* Tähendus 3 on tihedalt seotud tähendusega 1. Mõlema puhul eeldatakse füüsilist kogemust. Kui aga 1. tähenduse puhul ei ole verbi rakendatavuse puhul oluline eesmärgipärasus (nt tänaval midagi *näha* ei pruugi olla eesmärgipärane, see ei eelda midagi muud peale füüsilise aistingu olemasolu), siis 3. tähenduse puhul on oluline kahe inimese vaheline suhtlus. Vrd *Ma nägin teda eile pargis* ja *Me nägime eile pargis* – kuigi mõlema lause puhul on osalised kaks inimest, on esimese puhul nägemine ainult füüsiline, kuid teise puhul eeldatakse, et nägemisele järgnes ka mingil kujul suhtlus.
- *nägema* (4): aru saama, mõistma. *Kas sa ei näe, et vaidlemine on kasutu?*
- *nägema* (5): tunnetama, mõistma, arvama, esineb koos abstraktse mõistega. *Ma ei näe siin probleemi.*

Tähendused 4 ja 5 on omavahel väga sarnased ning kohati on eristust keeruline teha. 4. tähenduse puhul aga ei käi *nägema* konkreetse objekti kohta, kuid 5. tähenduse puhul on tähtis just see objekt (kuigi abstraktne), mille kohta verbi

rakendatakse.

- *nägema* (6): kogema. *Ma nägin tööga suurt vaeva.*
Objekt on enamasti abstraktne. Sellesse kategooriasse kuuluvad enamasti kinnistunud väljendid, nt *vaeva nägema, vett ja vilet nägema, taevamannat nägema.*
- *nägema* (7): tunda saama, elutu asja kohta. *Laud polnud ammu tolmulappi näinud.*
Sellise *nägema* tähendusega lauses väljendatakse enamasti mingisugust asjade seisut, antakse objektile iseloomustust.
- *nägema* (8): tõdema, nentima. *Nagu näen, pole sa veel lahkunud. Näed, saingi hakkama!*
Selle kategooria alla on ühendatud ka nõrgenenud tähenduses *nägema*, mis esineb lauses tavaliselt imperatiivi või indikatiivi 2. pöördes, kasutatakse adverbilaadselt (EKSS).
- *nägema* (9): soovima, lootma (ootused tuleviku suhtes). *Näeksin teda hea meelega direktori ametis.*
- *nägema* (10): tulevikus teada saama. *Eks me näe, kas sellest saab asja.*
Tähendused 9 ja 10 on samuti omavahel sarnased, mõlemad viitavad tulevikus juhtuvale. 9. tähendus väljendab loodetavat tulemust, kuid 10. tähenduse puhul puudub vihje arvamusele, kuidas viidatav tulevik välja võiks näha.
- *nägema* (11): tähelepanuga, süvenenult vaatama. *Olen seda filmi mitu korda näinud.*
Nägema esineb siin *vaatama* parafraseeringuna. Oluline on süvenemine ja tähelepanu keskendamine. *Filmi nägemine* nõuab süvenemist, samas kui *kassi nägemine* (1. tähendus) seda ei nõua.
- *nägema* (12): märkama, tähele panema. *Nägin võtmeid viimati esikus.*
Nagu 1. tähenduse puhul on ka siin tegemist füüsilise aistinguga kaudu tajumisega. Siin tuleb aga juurde eesmärgipärasuse ja tuttavuse aspekt. Näiteks küsimusele *Kas sa oled mu võtmeid näinud?* ei saa vastata, kui vastaja ei tea, millistest võtmetest jutt on (vastasel juhul järgneb eeldatavalt täpsustav küsimus *Milliseid võtmeid?* vms).
- *nägema* (13): nägemise kaudu millegi üle otsustada võima, teada saama. *Nägin*

juba ta kehahoiakust, et ta on hirmunud.

13. tähendusel on ühisjooni nii 1. tähendusega kui ka 4. tähendusega (*aru saama*). Nägema väljendab siin küll otsest füüsilist tajumist, kuid nähakse mingeid märke, mille põhjal tehakse järeldus mingi seisundi/omaduse kohta, see seisund/omadus on aga enamasti abstraktne, füüsiliselt silmadega tajumatu.

Enne lõplikku katset korraldati ka pilootkatse, kus testiti kahte erinevat katsevarianti. Pilootkatses osales 6 inimest. Kolmel korral sorteerisid katseisikud 26 lauset – iga tähenduse kohta oli katses kaks lauset. Ülejäänud kolmel korral viidi katse läbi 13 lausega – iga tähenduse kohta oli üks lause. Tulemuste põhjal otsustati, et allpool kirjeldatud katse disain annab teise disainiga samaväärseid tulemusi, kuid on ökonoomsem ja tulemustes on vähem müra.

Koostati sorteerimiskatse verbi *nägema* kolmeteistkümne eri tähenduse kohta. Katsealustele esitati igast tähenduse kategooriast üks lause, kõik laused olid prinditud eraldi sedelitele. Katseisikute ülesanne oli sorteerida laused verbi tähenduse järgi hunnikutesse³. Sedelitel oli verb tähelepanu juhtimiseks alla kriipsutatud. Sorteerimine oli vaba, st katsealustele ei antud ette, mitu hunnikut nad moodustama peavad, ega antud ka muid juhiseid, mille järgi lauseid sorteerida. Pärast katse sooritamist iseloomustasid katseisikud moodustatud hunnikuid vabas vormis. Kõik katseisikud täitsid ka lühikese taustaandmete lehe, kus küsiti katseisikute sugu, vanust, kõrgemat lõpetatud kooliastet, emakeelt, milliseid keeli katseisik veel valdab ning kus katseisik üles on kasvanud.

Katses kasutatud laused valiti alguses välja eesti keele tasakaalus korpusest (<http://www.cl.ut.ee/korpused/grammatikaliides/>). Hiljem muudeti lauseid lihtsamaks seal, kus mõni sõna oli liiga spetsiifiline, säilitades sealjuures sõna positsiooni ja vormi lauses (*nägema* (1)). *Nägema* (4) näitelause on umbmäärane pronoomen asendatud noomeniga. Katselause *nägema* (10) on ülejäänud lauseid silmas pidades pikemaks tehtud, et katset ühtlustada. Katses kasutatud laused koos lühiselgitusega on välja toodud

---

³ Siin ja edaspidi on *hunnik* kasutuses ingliskeelse termini *pile* vastena.

tabelis 1. Edaspidi kasutatakse töös tähendusrühmade eristamisel tähistust Nx (nt N1 = silmadega, nägemisaistinguga tajuma).

Tabel 1. Katselausete esitus tähenduste kaupa koos lühiselgitusega.

Kategooria	Katselause	Selgitus
nägema (1)	<i>Kas näed seda viilkatusega hoonet?</i>	silmadega, nägemisaistingu kaudu tajuma
nägema (2)	<i>Kui karu unenägusid näeks, võiks ta neid terve talve nautida.</i>	ilma füüsilise nägemisaistinguta tajuma
nägema (3)	<i>Ma pean jooksuma kahjuks, näeme kunagi!</i>	kellegagi kohtuma/kokku saama
nägema (4)	<i>Aga nüüd ma näen, et muretsemine on mõttetu.</i>	aru saama, mõistma
nägema (5)	<i>Missuguseid ohte te siin näete?</i>	tunnetama, mõistma
nägema (6)	<i>Vaesed inimesed saavad ikka päevi näha.</i>	kogema
nägema (7)	<i>Maja oli näinud paremaid ja halvemaid aegu ning üle elanud mitmesuguseid asukaid.</i>	tunda saama, subjekt on elutu
nägema (8)	<i>Ja näete, mul oli õigus!</i>	tõdema, nentima
nägema (9)	<i>Millisena te näeksite Venemaa lähitulevikku?</i>	soovima, lootma
nägema (10)	<i>Ei tea, mis edasi saab, elame-näeme.</i>	tulevikus teada saama
nägema (11)	<i>Muidugi, ta oli ju toda tükki enne mitmel korral näinud.</i>	tähelepanuga, süvenenult vaatama
nägema (12)	<i>Raamatuid olin näinud Tamuri riiulis.</i>	märkama, tähele panema
nägema (13)	<i>Vaatad otsa ja näed, see mees on intellektuaal.</i>	nägemise kaudu millegi üle otsustada võima

2.3. Ülevaade klasteranalüüsist

Uurimisküsimusele vastamiseks tuli viia katse tulemused sellisele kujule, et välja joonistuksid rühmad kokku sorteeritud tähendustest. Selleks kasutati klasteranalüüsi meetodit. Klasteranalüüs on mitmemõõtmelise andmeanalüüsi meetod, mis võimaldab kasutada erinevaid algoritme ja meetodeid sorteerimaks erinevaid objekte rühmadesse nii, et sarnasus ühe rühma kahe liikme vahel on maksimaalne ja sarnasus erinevatesse rühmadesse kuuluva kahe liikme vahel on minimaalne. Selliselt organiseeritud andmetest moodustuvad rühmad ehk klastrid. Klasteranalüüs võimaldab andmetes luua struktuuri sealjuures seletamata, miks selline struktuur olemas on. (Divjak, Fieller, *ilmumas*)

Klasteranalüüsi tegemiseks on palju erinevaid võimalusi ning konkreetne sobiv meetod sõltub eelkõige analüüsitava test andmetest. Selles bakalaureusetöös on kasutatud hierarhilist, erinevustel põhinevat ja täieliku seose klasteranalüüsi meetodit.

Hierarhilise (ingl *agglomerative*) klasteranalüüsi puhul moodustavad kõik objektid alguses omaette klastrid. Seejärel liidetakse omavahel kaks kõige sarnasemat objekti, mis siis moodustavad kaheliikmelise klatri. Järgmisena liidetakse omaette klastriks järgmine paar. Kui leidub üksik objekt, mis on sarnasem esimesele kaheliikmelisele klastrile, liidetakse see olemasoleva klastriga ning moodustub kolmeliikmeline klaster. Protsess jätkub seni, kuni kõik liikmed on kokku liidetud. (Divjak, Fieller, *ilmumas*)

Täieliku seose (ingl *complete linkage*) meetodi puhul kasutatakse klastrite vahelise kauguse mõõduna maksimaalset erinevust paarides elementide vahel. Sellise meetodi puhul peaksid kujunevad klastrid olema kompaktsemad kui minimaalse seose (ingl *single linkage*) meetodit kasutades. Statistikaprogrammidel võivad olla nende ehitusest tulenevalt erinevad nõudmised sellele, mis kujul andmed programmi sisestada saab (Divjak, Fieller, *ilmumas*), just sel põhjusel on bakalaureusetöös kasutatud erinevustel põhinevat meetodit.

3. Sorteerimiskatse tulemused

3.1. Materjali tutvustus

Katses osales kokku 21 katseisikut, kellest 9 olid mehed ja 12 naised. Kõige noorem katseisik oli 20aastane ja kõige vanem 50aastane. Keskmine vanus oli 24 aastat. Katse viidi läbi ajavahemikus 12.–24.03.13. Sorteerimiskatse puhul ei ole küll juhendist õigesti arusaamise puhul valesid vastuseid, küll aga on võimalik, et mõned katseisikud kasutavad sorteerimisel niivõrd erinevat strateegiat, et see ei sobitu ülejäänud katseisikute vastustega. Uurimuse raames läbiviidud katses kasutati kokku kolme strateegiat. Kolm katseisikut lähtusid vaid verbi kujundlikkusest või konkreetsusest (ja sorteerisid laused seega kahte hunnikusse), üks osaleja sorteeris laused hunnikusse verbi pöördelise vormi tähenduse järgi ning ülejäänud katseisikud sorteerisid lauseid enam-vähem ühtemoodi, kasutades rühmade iseloomustamisel mingi teise, antud lause puhul sünonüümse verbi abi (*nägema* nagu (verb)). Selle katse tulemusi, kus katseisik võttis lausete sorteerimise aluseks verbi pöördelise vormi, analüüsis ei arvestata, kuna see erines teistest katsetest liiga palju. Seega osutusid analüüsiks sobivaks 20 katse tulemused.

Tulemuste põhjal koostati andmematriks, mis näitab, mitu korda iga lause iga teise lausega kokku sorteeriti (vt tabel 2). Tabelis 2 on iga veeru ja tulba ristumiskohale jäävas lahtris kirjas, mitu korda neid konkreetseid lauseid kokku sorteeriti. Näiteks tähendus N3 (tabelis neljas tulp) sorteeriti tähendusega N4 kokku ühel korral, tähendusega N5 kolmel korral, tähendusega N6 kahel korral jne. Tähendusele N3 eelnevate tähenduste kokku sorteerimist selle tähendusega saab vaadata veergude kaupa, st N1 ja N3 sorteeriti kokku kolmteist korda, N2 ja N3 seitse korda.

Tabel 2. Andmemaatriks kokku sorteeritud lausetest.

	N1_silmadega	N2_unenägusid	N3_kohtuma	N4_aru_saama	N5_tunnetama	N6_kogema_elu	N7_kogema_tu	N8_tödema	N9_lootma	N10_ebak_tulevik	N11_süvenenult	N12_märkama	N13_järeltus
N1_silmadega	0												
N2_unenägusid	13	0											
N3_kohtuma	11	7	0										
N4_aru_saama	0	2	1	0									
N5_tunnetama	1	6	3	8	0								
N6_kogema_elu	0	2	2	3	2	0							
N7_kogema_tu	0	2	2	3	2	20	0						
N8_tödema	0	2	2	19	14	3	3	0					
N9_lootma	0	2	2	10	15	4	4	11	0				
N10_ebak_tulevik	1	1	4	5	3	14	14	4	5	0			
N11_süvenenult	18	14	11	0	3	0	0	0	0	1	0		
N12_märkama	20	13	11	0	3	0	0	0	0	1	19	0	
N13_järeltus	6	8	4	10	9	1	2	9	7	1	6	6	0

3.2. Ülevaade katse tulemustest

Alapeatükis antakse ülevaade hunnikutest, mille katseisikud moodustasid. Kirjeldamisel on toetutud osalejate endi kommentaaridele ning ülevaate eesmärk on tutvustada sorteerimisel ilmnenu üldisi tendentse, mida ilmestavad näited moodustatud hunnikutest. Nii sellest peatükis kui ka edaspidi kasutab autor rööpselt väljendeid *hunnikud* ja *rühmad*.

Ootuspäraselt moodustas iga katseisik tähendusrühma, mida iseloomustati kui nägemist füüsilises tähenduses. Lausete komplekt selles rühmas aga varieerus katseisikuti. Rühma näites a iseloomustati kui „nägemine kui visuaalne kogemus, reaalne nägemine“. Ainult neist kolmest lausest moodustati rühm kahel korral. Lauseid ühendab nägemise suunatus

ühele konkreetsele objektile. Kuigi N11 puhul on objektiks laiemalt mõistetav üksus, teatritükk, on see siiski sarnaselt teiste lausete objektiga konkreetne objekt, mida tõesti saab füüsiliselt näha.

(a) N1 Kas näed seda viilkatusega hoonet?

N12 Raamatuid olin näinud Tamuri riiulis.

N11 Muidugi, ta oli ju toda tükki enne mitmel korral näinud.

Füüsilise tähendusena iseloomustatud rühmadesse paigutati tihti ka tähendused N2 (12 korda) ja N3 (11 korda, *Ma pean jooksma kahjuks, näeme kunagi!*). Näites b toodud rühma iseloomustati kui „otse, visuaalselt, silmade ees nägema“. Siin on oluline just nimelt millegi silmade ees nägemine. Kuigi unenägu ei ole füüsiline objekt, tajutakse seda siiski silmade ees olevana.

(b) N11 Muidugi, ta oli toda tükki enne mitmel korral näinud.

N1 Kas näed seda viilkatusega hoonet?

N2 Kui karu unenägusid näeks, võiks ta neid terve talve nautida.

N12 Raamatuid olin näinud Tamuri riiulis.

Tuli ette ka sorteerimisi, mille puhul tajuti tähendust N2 küll füüsilise nägemisega seotuna, kuid see sorteeriti kas eraldi hunnikuks (näide c) või peeti oluliseks n-õ õigustada selle tähenduse sorteerimist füüsiliseks (näide d). Näidete juures on enne rühma ära toodud katseisikute kommentaarid, ühe näite alla kuuluvad rühmad on ühe ja sama katseisiku moodustatud.

(c) „Peaaegu nagu silmaga, visuaalsed elemendid“

N2 Kui karu unenägusid näeks, võiks ta neid terve talve nautida.

„Otsene kõige rohkem nägemine“

N11 Muidugi, ta oli ju toda tükki enne mitmel korral näinud.

N1 Kas näed seda viilkatusega hoonet?

N3 Ma pean jooksma kahjuks, näeme kunagi!

N12 Raamatuid olin näinud Tamuri riulis.

(d) „Konkreetne nägemine, mingi objekt, unenägu on enam-vähem konkreetne“

N11 Muidugi, ta oli ju toda tükki enne mitmel korral näinud.

N12 Raamatuid olin näinud Tamuri riulis.

N1 Kas näed seda viilkatusega hoonet?

N13 Vaatad otsa ja näed, see mees on intellektuaal.

N2 Kui karu unenägusid näeks, võiks ta neid terve talve nautida.

Kuna sorteerimine oli vaba, oli katseisikutel võimalik moodustada ka ühest lausest koosnevaid hunnikuid. Kõige sagedamini moodustas eraldi hunniku N3 (viiel korral e 25%-l juhtudest). Seda hunnikut iseloomustati kui „kohtuma“ tähendust. Tihti tuli kommentaaridest välja, et selle tähenduse liigitamisega oli raskusi. Eraldi hunniku moodustamist põhjendati suhtlusmomendi olemasoluga. Oma valikut põhjendati ka sellega, et tegemist on kinnistunud väljendiga. Kuigi ka selle kasutuse puhul on nägemisse haaratud füüsiline nägemismeel, tajuti seda tähendust siiski teistsugusena kui ülejäänud füüsilisi tähendusi.

Sageduselt järgmist kõige tihedamini moodustatud hunnikut iseloomustati kui „aru saada, mõistma“ tähendust – sellise kommentaariga hunnik moodustati 12 korral. Liikmete arv selles rühmas varieerus, nii on näites e rühmas vaid 2 liiget, näites f aga 5 liiget.

(e) N4 Aga nüüd ma näen, et muretsemine on mõttetu.

N8 Ja näete, mul oli õigus!

(f) N9 Millisena te näeksite Venemaa lähitulevikku?

N8 Ja näete, mul oli õigus!

N4 Aga nüüd ma näen, et muretsemine on mõttetu.

N5 Missuguseid ohte te siin näete?

N13 Vaatad otsa ja näed, see mees on intellektuaal.

Seitsmel korral moodustati hunnik, mida iseloomustati kui „kogema, läbi elama“. Lausete varieeruvus selles rühmas oli väike, tüüpilised liikmed olid laused N6, N7 ja N10 (näide g). Tuleb aga tähele panna, et neljal korral moodustati lausetest N6, N7 ja N10, ja kolmel ainult lausetest N6 ja N7 eraldi hunnik, mida aga ei iseloomustatud kui „kogema, läbi elama“. Rühmi iseloomustati erinevalt, liigitamise alusena mainiti nende hunnikute puhul näiteks ajalist moodsust või seda, et tegemist on püsiväljendiga, ühel korral lihtsalt ei osatud moodustatud rühma iseloomustada.

(g) N10 Ei tea, mis edasi saab, elame-näeme.

N6 Vaesed inimesed saavad ikka päevi näha.

N7 Maja oli näinud paremaid ja halvemaid aegu ning üle elanud mitmesuguseid asukaid.

Ülejäänud rühmade puhul niivõrd esilekerkivaid tendentse ei ilmunud ja rühmade iseloomustused ning liikmed varieerusid rohkem kui mainitud kolme sorteerimistendentsi juures. Järgnevalt on välja toodud mõned moodustatud rühmad koos neile pakutud iseloomustustega.

(h) „Inimlik, inimesest lähtuv“

N5 Missuguseid ohte te siin näete?

N4 Aga nüüd ma näen, et muretsemine on mõttetu.

N8 Ja näete, mul oli õigus!

(i) „Arvamine, tinglik mõtlemine, tunnetamine“

N5 Missuguseid ohte te siin näete?

N9 Millisena te näeksite Venemaa lähitulevikku?

(j) „Kaalutletud valik, erinevad asjad paned kokku, jõuad järeldusele“

N5 Missuguseid ohte te siin näete?

N9 Millisena te näeksite Venemaa lähitulevikku?

(k) „Kujuteldav nägemine, ettekujutus“

N2 Kui karu unenägu näeks, võiks ta neid terve talve nautida.

N13 Vaatad otsa ja näed, see mees on intellektuaal.

N9 Millisena te näeksite Venemaa lähitulevikku?

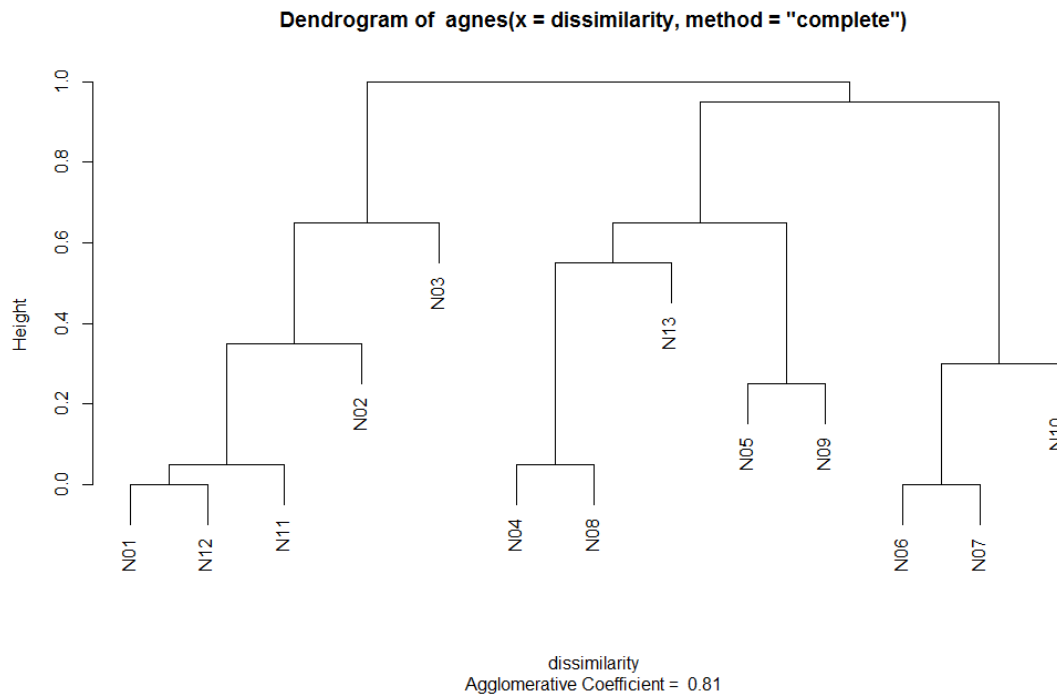
N5 Missuguseid ohte te siin näete?

Tulemusi vaadates võib öelda, et katseisikute arvamused ühtisid kõige põhilisemal tasandil, st varieerumine füüsiline-kujundlik tasandil oli minimaalne. Samuti on tulemustest näha, et moodustatud rühmade iseloomustused varieerusid. Seega oli palju juhtumeid, kus moodustatud hunnik oli küll samane teise katseisikute moodustatud vastava hunnikuga, kuid seda iseloomustati teisiti. Oli ka neid katseisikuid, kes sattusid oma moodustatud rühmade iseloomustusega hätta, ei osatud põhjendada, miks just selline eraldi hunnik tehti, põhjenduseks pakuti lihtsalt tunnetust. Selliselt iseloomustatud hunnikud aga olid sarnased või ka samased rühmadega, millele teised katses osalenud olid iseloomustusi pakkunud. Paaril korral moodustati eraldi, ühelauselisi rühmi nendest lausetest, mis osaleja tunnetuse järgi ühegi rühmaga konkreetselt kokku ei sobinud või mis jäi kahe rühma piiri peale.

3.3. Klasteranalüüsi tulemused

Sorteerimiskatse andmetest parema ülevaate saamiseks on kasutatud klasteranalüüsi. Esmalt moodustati andmemaatiks, mis näitas, mitu korda iga lause iga teise lausega kokku sorteeriti. Selle põhjal konstrueeriti erinevustel põhinev maatriks, mida kasutades genereeriti statistikaprogrammis R (The R core development team 2013) erinevustel

põhinev dendrogramm (vt joonis 2). Y-teljel kasvab alt üles erinevuste kaugus, st y-telje

Joonis 2. Sorteerimiskatse tulemuste esitus dendrogrammina

suhtes kõige madalamal asetsevad harude/tähenduste erinevuste kaugus on 0 – need on omavahel kõige sarnasemad. Dendrogramm on üks hierarhilise klasteranalüüsi graafilisi väljundeid. Klasteranalüüs ei paku küll andmete tõlgendust, kuid esitab uurija kogutud andmed sellisel kujul, et selle põhjal on uurijal võimalik andmeid analüüsida. Selle bakalaureusetöö puhul osutus klasteranalüüsi abi vajalikuks andmete varieeruvuse tõttu.

Dendrogrammi esimene jagunemine lõob katse tulemused kaheks, vasakusse harusse jäävad pigem füüsilised ja paremasse pigem kujundlikud tähendused (parem-vasak eristus ei ole sisuliselt oluline, oluline on harude omavaheline kaugus). Vasakule jäävaid tähendusi saab iseloomustada kui konkreetsele, füüsilisele objektile suunatud *nägema* tähendusi. Nagu eelmises peatükis kirjeldati, sorteerisid katseisikud füüsilise tähenduse alla tihti ka tähendused N2 (*Kui karu unenäguksid näeks, võiks ta neid terve talve nautida*) ja N3 (*Ma pean jooksuma kahjuks, näeme kunagi!*), seda näitab ka dendrogramm, kus need mõlemad tähendused jäävad vasakusse harusse. N2 puhul on oluline see, et ka unenägu tuntakse silmade ees olevana, seega tajutakse sarnasust selle tähenduse ja teiste n-ö

füüsilisemate tähendustega. On näha, et N3 paikneb dendrogrammil y-telje suhtes võrdlemisi kõrgel. See näitlikustab eelmises peatükis kirjeldatud tendentsi sorteerida N3 eraldi rühmaks. Samas aga sorteerisid keeleteadlased selle tähenduse piisavalt paljudel kordadel siiski kokku füüsilise tähenduse rühmadega, et ta paigutuks vasakusse harusse.

Kõige kõrgemalt hargnevasse parempoolsesse harusse jäävad tähendused, mida oleks kõige täpsem iseloomustada kui mitte-füüsilisi tähendusi. Nende verbikasutuste puhul ei ole võimalik öelda, et nägemine on suunatud füüsilisele objektile. Parempoolne haru jaguneb y-telje suhtes kõrgelt omakorda kaheks, seega eristus selle haru sees on tugev. Vasakule jäävaid tähendusi võib iseloomustada väga üldiselt kui mõistmise, tunnetamise ja järeldamisega seotud tähendusi. Kui nende tähendustega koos esineb objekt, on see objekt abstraktne (nt probleem, mure, oht), midagi abstraktset ei ole aga võimalik füüsiliselt näha. Siia alla kuuluvad ka väljendid, kus verbi kasutatakse millegi kohta, mis aga tegelikult ise on järeldus sellest, mida nähakse. Nähakse mingeid tunnuseid või tendentsi (mis mõlemad võivad olla nii füüsilised kui ka abstraktsed), mille põhjal järeldatakse midagi. Näiteks lauses N13 (*Vaatad otsa ja näed, see mees on intellektuaal*) nähakse mehe juures mingeid tunnuseid, millest tehakse järeldus, et mees on intelligentne, kusjuures need tunnused võivad olla nii füüsilised (kortsud otsaesel, sirge nina vms) kui ka abstraktsed (tark pilk silmis).

Parempoolse haru kaheks jaotuse parempoolsed tähendused väljendavad üldjoontes kogemise või läbielamise tähendust. Laused N6 (*Vaeses inimesed saavad ikka päevi näha.*) ja N7 (*Maja oli näinud paremaid ja halvemaid aegu ning üle elanud mitmesuguseid asukaid.*) sorteeriti kokku igal korral ja laused N6, N7 ja N10 (*Ei tea, mis edasi saab, elame-näeme.*) moodustasid eraldi hunniku kaheksal korral. N6 väljendab otsest kogemust, millegi läbielamist, N7 aga pakub pigem iseloomustuse kui kirjeldab millegi kogemist (kogemust ja läbielamist saab väljendada vaid elus objekti kohta), kuid seda erinevust ei peetud piisavaks, et lauseid eraldi sorteerida.

Peatükis 1.2 kirjeldatud kahe uurimuse (Gibbs, Matlock 2001 ja Beitel jt 2001) raames tehtud sorteerimiskatse tulemused näitasid, et füüsilised ja mitte-füüsilised tähendused

sorteeriti kokku. Selle bakalaureusetöö katses sellist tendentsi täheldada pigem ei saa. Piiripealseks juhtumiks osutusid küll tähendused *nägema* kui kohtuma ja *nägema* kui mitte füüsiliselt, kuid visuaalselt tajuma, kuid dendrogramm näitlikustab siiski selgelt, et jagunemine füüsiliseks ja mitte-füüsiliseks tähenduseks on konkreetne.

Klasteranalüüs pakub palju erinevaid võimalusi andmete edasiseks analüüsimiseks. Uuriija peab ise otsustama, kui üldisi või kui täpseid moodustunud klastreid ta edaspidi analüüsib. Lähtudes katseisikute antud kommentaaridest ja klasteranalüüsi tulemustest, eristab autor selles töös viit erinevat tähendusrühma/klasterit. Klasterite nimetamisel/iseloomustamisel on samuti aluseks võetud katseisikute kommentaarid. Just katseisikute käitumise ja kommentaaride tõttu käsitletakse edaspidi eraldi rühmana tähendust N3, aga mitte tähendust N13, kuigi need asetsevad y-telje suhtes peaaegu sama kõrgel. Analüüsitavad tähendusrühmad on seega:

1. *nägema* kui füüsiline aisting, konkreetne nägemine, kuhu kuuluvad:
  - N1 – silmadega, nägemisaistingu kaudu tajuma (*Kas näed seda viilkatusega hoonet?*)
  - N12 – märkama, tähele panema (*Raamatuid olin näinud Tamuri riulis.*)
  - N11 – tähelepanuga, süvenenult vaatama (*Muidugi, ta oli ju toda tükki enne mitmel korral näinud.*)
  - N2 – ilma füüsilise nägemisaistinguta tajuma (*Kui karu unenägusid näeks, võiks ta neid terve talve nautida.*);
2. *nägema* kui kohtuma:
  - N3 – kellegagi kohtuma, kokku saama (*Ma pean jooksuma kahjuks, näeme kunagi!*);
3. *nägema* kui mõistma, aru saama:
  - N4 – aru saama, mõistma (*Aga nüüd ma näen, et muretsemine on mõttetu.*)
  - N8 – tõdema, nentima (*Ja näete, mul oli õigus!*)
  - N13 – nägemise kaudu millegi üle otsustada võima (*Vaatad otsa ja näed, see mees on intellektuaal.*);
4. *nägema* kui tunnetama, prognoosima:
  - N5 – tunnetama, mõistma (*Missuguseid ohte te siin näete?*)

- N9 – soovima, lootma (*Millisena te näeksite Venemaa lähitulevikku?*);
5. *nägema* kui kogema, läbi elama:
- N6 – kogema (*Vaased inimesed saavad ikka päevi näha.*)
  - N7 – tunda saama, subjekt on elutu (*Maja oli näinud paremaid ja halvemaid aegu ning üle elanud mitmesuguseid asukaid.*)
  - N10 – tulevikus teada saama (*Ei tea, mis edasi saab, elame-näeme.*).

4. Sorteerimiskatse tulemuste analüüs

4.1. Võrdlus EKSS-i *nägema* kirjega

Alapeatükis võrreldakse lühidalt sorteerimiskatse tulemusi EKSS-is esitatud tähenduste (vt tabel 3) rühmitamisega (tähenduste juurde on lisatud ka vastav tähendus sorteerimiskatses). Kuigi võrdlus ei ole bakalaureusetöö eesmärk, ilmnes siiski nende kahe vahel mõningaid olulisi erinevusi. Kindlasti ei ole siinse töö andmete hulk piisav, et teha lõplikke järeldusi polüseemide arvu ja nende rühmitamise kohta.

Võrreldes katse tulemusi EKSS-is esitatuga võib öelda, et suures osas kattuvad katse tulemused EKSS-iga. Nii näiteks ühtisid mõlemas liigitused *nägema* kui silmadega tajuma; *nägema* kui aru saama, mõistma; *nägema* kui tunnetama, tajuma; *nägema* kui kogema; *nägema* kui tulevikus teada saama.

Katse tarbeks eristati EKSS-i tähendused 4a ja 4b kaheks eraldi tähenduseks. Katsest aga selgus, et neid tähendusi kirjeldavad laused sorteeriti kokku igal korral. Seega võib öelda, et keelekasutajate jaoks ei olnud elulisuse komponent tähenduse mõistmisel oluline. Kuigi neil kahel tähendusel on ka teisi erinevusi, ei osutunud ka need piisavaks, et lauseid eraldi sorteerida. On ka võimalik, et teistsuguses katses oleks see erinevus välja tulnud. Sorteerimise puhul lähtub katseisik pigem tunnustest, mille põhjal laused kokku sorteerida, neil kahel tähendusel ongi palju rohkem sarnast kui erinevat, seega on kokku sorteerimine loomulik.

Tabel 3. Verbi *nägema* tähenduste esitus EKSS-is.⁴

Tähendus	Näitelause	Selgitus
nägema (1)/N1	<i>Näeb hästi, selgesti, halvasti, ähmaselt.</i>	silmadega, nägemisaistingu(te) kaudu tajuma
alamtähendus (a)/N2	<i>Und, unenägusid nägema.</i>	tegelike aistinguteta nägema
alamtähendus (b)/N11	<i>Olen seda filmi juba näinud.</i>	süvenenult vaatama
alamtähendus (c)/N12	<i>Kas sa oled kuskil mu prille näinud?</i>	märkama, tähele panema
alamtähendus (d)/N13	<i>Hobuse vanust näeb hammastest.</i>	nägemise kaudu teada saama
alamtähendus (e)/N3	<i>Tere, Jaan, rõõm näha üle hulga aja!</i>	kellegagi kohtuma
nägema (2)/N4	<i>Nüüd ma näen, mis mees sa oled.</i>	aru saama, mõistma, tõdema
nägema (3)/N5	<i>Ma ei näe selles midagi imelikku.</i>	tajuma, tunnetama, (ette) aimama
nägema (4a)/N6	<i>Ta on elus mõndagi näinud.</i>	kogema (kellegi kohta)
nägema (4b)/N7	<i>See põrand pole ammu luuda näinud.</i>	(millegi kohta)
nägema (5)/N10	<i>Saab näha, kas jõuame õhtuks valmis.</i>	(tulevikus) teada saama
nägema (6)/N9	<i>Igäiks meist näeks hea meelega, et meie lapsed oleksid edukad.</i>	soovima, tahtma
nägema (7)/N8	<i>Näe(d) oledki tagasi.</i>	tähelepanu juhtides, nentides

⁴ Tabelist on välja jäetud töö autori arvates tavakeeles mitte piisavalt esilduv tähendus HRV näima, paistma
 *Tema näeb nagu aimavat või oletavat ... A.H. Tammsaare; samuti on välja jäetud mõned alamtähendused:
 nägema (2) KÕNEK taipama, märkama *Ei näe ta ka halva ilmaga kodus istuda, pühapäevalgi puhata.*;
 nägema (3) PILTL *Elu kainelt, roosilisena nägema.*; nägema (6) heaks arvama *Tehke, nagu ise näete.*;
 nägema (7b) imestust, halvaksapanu väljendades v kirudes *Näe imet, või tema naistemees!*.

Samamoodi sorteeriti igal korral kokku N1 (*Kas näed seda viilkatusega hoonet?*) ja N12 (*Raamatuid olin näinud Tamuri riiulis.*), EKSS-is vastavalt nägema (1) ja selle alamtäendus c. Seega võib tähendust N12 pidada tõesti N1 alamtäenduseks, mitte eraldi polüseemiks. Ilmnes, et ka N11 (*Muidugi, ta oli ju toda tükki enne mitmel korral näinud.*) (EKSS-is alamtäendus b) on vähemalt nende katseisikute jaoks pigem N1 alamtäendus kui eraldi polüseem, nimelt sorteeriti see N1-ga kokku 18 korral ning N12-ga 19 korral.

Katses sorteeriti 15 korral kokku tähendused N5 ja N9, EKSS-i jaotuses vastavalt tähendused (3) ja (6). Autori arvates on üheks sellise jagunemise oluliseks põhjuseks katselausete valik. Mõlemad katselaused (N5 *Missuguseid ohte te siin näete?* ja N9 *Millisena te näeksite Venemaa lähitulevikku?*) on küsilauseid, ühtlasi on need ka ainsad küsilauseid terves katses. Väga tõenäoliselt mõjutas see nende lausete sarnasena tajumist. Lisaks on mõlemad laused seotud tulevikuga, N9 katselauses on see väljendatud sõnaga *lähitulevik*, kuid ka tähenduse N5 katselauses on tuleviku tunnetamine sees. Mingil määral on lause puhul tegemist kinnistunud väljendiga, mille tähendus ei ole sõnasõnaline, st *siin* selles lauses ei viita deiktilisele nullpunktile, vaid mingile olukorrale, ja *ohte* võimalikele seda mõjutavatele või sellest tulenevatele negatiivsetele asjaoludele (mille mõju avaldub tulevikus).

Samas on märgata ka tähenduste jaotamisi, mis eristusid katses piisavalt, et pidada neid EKSS-i jaotusega mitte kokku sobivaks. EKSS-is kuulub füüsilise nägemise alla viis alamtäendust, nendest alamtäendused d ja e eristusid katses selgelt. Kohtumise tähendust e on siinses töös katse põhjal käsitletud kui omaette eraldi tähendust, tähendus d kuulub aga katsepõhise liigituse järgi „aru saama, mõistma“ rühma. Kuigi analüüsitavate klastrite määramine on mingil määral uurija subjektiivsusest mõjutatud, on selle tähenduse puhul dendrogrammilt näha, et ka kõige laiemas hargnemises kuulub N13 (*Vaatad otsa ja näed, see mees on intellektuaal.*) ehk tähendus d mitte-füüsiliste tähenduste harusse.

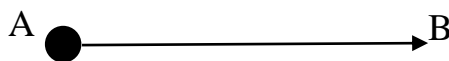
Katses sorteeriti tähendused N4 (*Aga nüüd ma näen, et muretsemine on mõttetu.*) ja N8 (*Ja näete, mul oli õigus!*) kokku 19 korda, seega võib väita, et neid tähendusi tajuti peaaegu samastena. EKSS-is on N8 toodud välja eraldi tähendusena (nägema (7)). Siinkohal on aga oluline silmas pidada, et see tähendus realiseerub vaid teatud vormides ning on käsitletud tähendustest kõige rohkem konstruktsioonitähenduse moodi.

4.2. Täendusrühmade iseloomustus kujundskeemide kaudu

Alapeatükis tuuakse välja klasteranalüüsi käigus ilmnenu tähendusrühmade ja sinna kuuluvate lausete/tähenduste struktuurilised omapärad. Struktuurilist sarnasust kirjeldatakse kujundskeemide abil. Iga tähendusrühma juures tuuakse välja kujundskeem(id), mida on võimalik rakendada kõikide rühma liikmete puhul. Peatüki põhieesmärk on kujundskeemide kaudu näidata püsitatud hüpoteesi paikapidavust, mille järgi keelekasutajad lähtuvad sõna polüseemsete tähenduste mõistmisel kehalisest kogemusest ja sisemisest mõistelisest struktuurist.

4.2.1. *nägema* kui füüsiline aisting

Peamine kujundskeem nägemise kui füüsilise aistingu struktuuri kirjeldamiseks, on TEEKOND (vt joonis 3). Kõikides sellesse rühma kuuluvates lausetes on olemas alguspunkt A, sihtpunkt B ning trajektoor. See, mis mööda trajektoori liigub, on kõikidel juhtudel nägemine ise ehk pilk. Pilk saab alguse punktist A, milleks on kõikide lausete puhul subjekt ehk see, kes midagi näeb. Pilk liigub mööda kujutletavat trajektoori objektini ehk sihtpunkti B. Nägemine on seega nende lausete puhul lahti seletatav kui pilgu liikumine punktist A punkti B.

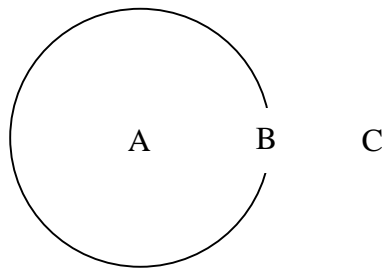
Joonis 3. Kujundskeem TEEKOND (Johnson 1987:28)

Katses kasutatud lausete puhul on alg- ja sihtpunktid järgmised:

- Kas näed (A) seda viilkatusega hoonet (B)?
- Raamatuid (B) olin (A) näinud Tamuri riulis.
- Muidugi, ta (A) oli ju toda tükki (B) enne mitmel korral näinud.
- Kui karu (A) unenägusid (B) näeks, võiks ta neid terve talve nautida.

Sama kujundskeem ilmneb eriti selgelt mõeldes teistele füüsilist nägemist kirjeldavatele väljenditele. Oma *pilku* saab millegi poole suunata või pöörata ehk trajektoori muuta; kui midagi takistab nägemist, on see ees (*Ma ei näe seda hoonet, puud on ees.*) ehk mingi element takistab teekonda.

Füüsilise nägemise kogemust väljendab ka kujundskeem ANUM (vt joonis 4). Kujundskeem ANUM koosneb kolmes osast – sisemine osa (A), piir (B) ja välimine osa (C). Näiteks saab midagi olla nägemisväljas, kui objekt asetseb aga väljaspool nägemisvälja, ei ole see enam silmadega tajutav. Piiri rolli väljendab isegi seda sõna sisaldav mõiste *silmapiir*. Kui midagi on silmapiiril, on ta veel nähtav, kui midagi jääb aga silmapiiri taha, on ta nägemisväljast väljaspool.

Joonis 4. Kujundskeem ANUM

4.2.2. *nägema* kui kohtuma

Teist tähendusrühma saab iseloomustada kujundskeemiga KONTAKT (vt joonis 5). See on ainus rühm, kus tähendus realiseerub ainult teise inimese olemasolu korral. Ka katseisikute antud kommentaarides rõhutati selle tähenduse puhul inimliku mõõtme

olulisust ning just see inimlik kontakt oli põhjus, miks just see tähendus moodustas mitmel korral üksinda hunniku. Kontakt on siinkohal kasutuses ülekantud tähenduses, st eeldatud on sõnaline, suhtluslik kontakt, mitte füüsiline kontakt.

Joonis 5. Kujundskeem KONTAKT

Nägema selles tähenduses on tegelikult vaikimisi sees ka *nägema* füüsiline tähendus. Lisaks suhtluslikule kontaktile on oluline ka füüsiline nägemine (nt telefoni teel kellegagi rääkimine on samuti sõnalise kontakti juht, ometigi ei saa sellise suhtluse puhul kasutada verbi *nägema*). Seega võib mõista kujundskeemi KONTAKT osadena toimivat nii inimese pilku (kaks osapoolt on mõlemad teineteise nägemisväljas, pilgud on kontaktis) kui ka sõnalist suhtlust (kontaktis on sõnad). Samuti võib mõista KONTAKTI kujundskeemi kui kahepoolset TEEKONNA skeemi, seega on sarnasus füüsilise nägemisega kirjeldatav ka kujundskeemide kaudu.

Mõeldes teistele keeles leiduvatele kohtumist väljendavatele keelelistele vahenditele, on samuti märgata ka füüsilise kontakti väljendite kasutamist ülekantud tähenduses. Näiteks saab *kellegagi kokku puutuda*. *Puutuma* peatähendus on kellegagi/millegagi füüsilisse kontakti astuma, kuid lauses *Ma pole Jaaniga eriti kokku puutunud* tähendab, et kõneleja on Jaaniga vähe suhelnud. Lisaks saab kellegagi *kontaktis olla* (*Ma pole temaga ammu kontakti võtnud/kontakteerunud*).

4.2.3. *nägema* kui mõistma, aru saama

Alapeatükis 1.4 kirjeldati, miks ja kuidas on teadmine ja nägemine omavahel tihedalt seotud väljad. Seda saab näitlikustada ka kujundskeemide toel. TEEKONNA kujundskeemi saab üle kanda ka selle rühma tähendustele, kandes kujundskeemi osad üle abstraktsesse valdkonda. Nii saab Johnsoni (1987: 114) järgi mõista alguspunkti kui algset seisundit, sihtpunkti kui lõppseisundit ning vektoriaalset liikumist kui vahepealseid tegevusi.

Sellist ülekannet arvesse võttes on kolmanda tähendusrühma kõik liikmed sarnaselt kirjeldatavad. Kuid erinevalt esimesest tähendusrühmast, puudub siin otseselt väljendatud teekonna alguspunkt. Laused ise kirjeldavad sihtpunkti ehk lõppseisundit, kuid kõikide lausete puhul on kergesti juurde mõeldavad nii algpunkt ehk algne seisund kui ka liikumine ehk ühest seisundist teise muutumist põhjustanud juhtumised.

- Aga nüüd ma näen, et muretsemine on mõttetu.
- Ja näete, mul oli õigus!
- Vaatad otsa ja näed, see mees on intellektuaal.

Kõikidele nendele lausetele on iseloomulik mingi teadmise omandamine, mida enne ei olnud. Seega on kõikide lausete puhul algseisundiks lausega väljendatud teadmise puudumine. Liikumine ehk tegevuste iseloom ei ole küll lausetest tuletatavad, kuid nende olemasolu iseeneses on lausetes siiski vaikimisi sees. Nii on näiteks esimese lause puhul aru saada, et mingid sündmused või olukorrale teisiti lähenemine viisid mingi teistsuguse seisundini. Sarnane protsess on toimunud ka teisele lausele eelnevalt. Sellest aspektist on rühma viimane lause teistest erinev, kuna siin on tegelikult olemas ka tegevus – *otsa vaatamine* – mille tulemusena jõuti lõppseisundisse.

4.2.4. *nägema* kui tunnetama, prognoosima

Neljanda rühma puhul toimib eelmise rühmaga sarnane tähendusülekanne, seega toimiv kujundskeem on TEEKOND. Mõlemad rühma liikmed väljendavad mingit seisundit. Selle tähendusrühma puhul on aga tegemist potentsiaalse seisundiga.

- Missuguseid ohte te siin näete?
- Millisena te näeksite Venemaa lähitulevikku?

Kui eelmises tähendusrühmas oli põhiline rõhk saavutatud seisundil, siis selle tähendusrühma puhul väljendavad laused vaikimisi ajaliselt teekonna algpunkti ehk

algset seisund, kuid ei sisalda lõppseisundit. Mõlemad laused väljendavad võimalust mingiks potentsiaalseks seisundiks, mis erineb algseisundist. Esimeses lauses on olemas mingi olukord, kuid ohtude näol nähakse potentsiaali selle olukorra muutumiseks. Teises lauses on oluline ajatelje olemasolu, aja kulgedes teiseneb vaikimisi ka seisund, samas enamasti põhjustavad mingid teod või olukorrad selle seisundi teisenemist enam kui lihtsalt aeg.

Ka siin erinevad laused teekonna ehk tegevuse/mõjutaja sisaldumise poolest, esimeses lauses on *ohud* see, mis seisundit potentsiaalselt muudab, kuid teises lauses selline vaste puudub.

4.2.5. *nägema* kui kogema, läbi elama

Selles tähendusrühmas ilmneb kõige tugevam seos kujundskeemiga JÕUD. Sellises struktuuris on olemas mingi element (A), mis avaldab mõju mingile teisele elemendile (B).

- Vaesed inimesed (B) saavad ikka päevi (A) näha.
- Maja (B) oli näinud paremaid ja halvemaid aegu (A) ning üle elanud mitmesuguseid asukaid.

Jõu tunnetamisel on olulised hulk tunnuseid: jõudu tajutakse läbi kontakti; jõul on vektoriaalne mõõde ehk see on suunatudlik; seoses vektoriaalsusega on olemas jõu liikumise tee; jõul on allikas ja sihtmärk (A ja B); jõul on intensiivsuse ehk tugevuse aste; jõul on põhjuslik järgnevus (Johnson 1987: 43). Need tunnused on selle verbikasutuse juures olemas.

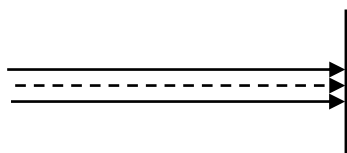
Verbitähendus on laienenud nii, et mõjutaja ise ei ole füüsiline objekt, seega ei ole ka füüsilist kontakti, kuid kontakt on siiski olemas. Kontakti olemasolu on tunnetatav läbi selle, et jõu tulemusel muutub midagi, st mõjutatav on nii öelda olnud kontaktis mõjutajaga.

Vektoriaalsust võib väljendada mingi liikuv objekt, aga samas võib see ka väljendada kui lihtsalt jõud, mis on mingile objektile suunatud, kuid mis seda ei liiguta ega muuda (Johnson 1987: 43) (näiteks surudes rusikat vastu telliskiviseina, on jõul olemas vektoriaalne kvaliteet, kuid väga tõenäoliselt telliskivisein ei muutu ega liigu). Katselauses on samuti jõud suunatud mingile objektile (kas abstraktsele või konkreetsele, kuid jõud ise on alati abstraktne) ning läbi selle jõu muutub ka objekt. Sellest tulenevalt on ka siin mõjutajal ehk jõul olemas kindel mõju/jõu teekond.

Ka abstraktsel jõul võib määrata ja muuta intensiivsuse astet. Näiteks võib intensiivsust lisada või vähendada: *Ma nägin selle tööga vaeva* → *Ma nägin selle tööga kõvasti vaeva* → *Ma nägin selle tööga üpris vähe vaeva*. Intensiivsuse aste väljendab rakendatud jõu suurust või tugevust, antud juhul töötegemise intensiivsuse või töö enda raskuse astet.

Põhjuslik järgnevus väljendub põhjus-tagajärg seoses, ehk juba enne mainitud mõjutaja ja mõjutatava suhtes, kus mõjutusele järgneb ajaliselt mõju ehk muutus.

JÕU skeemil võib eristada mitmeid täpsemaid alaskaeme. Siin kirjeldatud kogemuse struktuuri sobiks kirjeldama kujundskeem PIDEV JÕUD (vt joonis 6). Kõikidele toodud näidetele on ühine jõu pidevus. Jõudu rakendatakse mingi perioodi jooksul, jõu intensiivsus võib küll mõjuperioodi vältel muutuda, kuid jõud ei vallandu äkki, plahvatuslikult. Mõjutamise ehk jõu rakendamise protsess on pidev ja sujuv. Ka see kujundskeem on seostatav TEEKONNA kujundskeemiga, kuna ka jõul on alguspunkt, trajektoor ja sihtpunkt.

Joonis 6. Kujundskeem PIDEV JÕUD

Mõneti ebatüüpiline on selle kategooria liige N10 (*Ei tea, mis edasi saab, elame-näeme.*). Lausungi omapära on tuleviku kirjeldamine, millest tulenevalt ei ole veel teada jõu

allikas. Mõjutatava rolli täidab antud lausungis meie-vorm. Samas ei pruugi mõjutatavat lauses üldse esile tulla, näiteks lause *Ei tea, mis edasi saab, eks saab näha* väljendab samasugust tähendust nagu katselause, kuid on umbisikuline.

Sorteerimist on kindlasti mõjutanud katselause valik, kuna *elame-näeme* on keeles kinnisväljend. Kinnisväljendil on kasutuskontekstid, milles seda tavaliselt kasutatakse ning tõenäoliselt lähtutakse ka lausungi mõistmisel ja sorteerimisel nendest. Antud juhul ongi kasutuskontekst seotud kogemise ja läbielamisega, lausungiga väljendatakse küsimust või ebakindlust tuleviku suhtes (milliseks mingi olukord või laiemas plaanis elu kujuneb).

4.3. Analüüsi kokkuvõtte ja järeldused

Sorteerimiskatses ja klasteranalüüsi tulemustest selgus, et laused N1 (*Kas näed seda viilkatusega hoonet?*) ja N12 (*Raamatuid olin näinud Tamuri riulis.*) ning laused N6 (*Vaeses inimesed saavad ikka päevi näha.*) ja N7 (*Maja oli näinud paremaid ja halvemaid aegu ning üle elanud mitmesuguseid asukaid.*) sorteeriti kokku igal korral. Sellest võib järeldada, et katses osalenud keeleteadlaste jaoks väljendavad need lausete paarid sama tähendust ehk on ühe tähenduse esildumise erinevad juhud – N1 ja N12 kui füüsilise nägemise väljendamise juhud ning N6 ja N7 kui kogemise või läbi elamise väljendamise juhud.

Katseisikute kommentaare ja klasteranalüüsi tulemusi analüüsides võib öelda, et füüsilist nägemist kirjeldava tähendusrühma kõige ebatüüpilisem liige on N2 (*Kui karu unenägusid näeks, võiks ta neid terve talve nautida.*). Kuigi see tähendus sarnaneb tajumise poolest paljus teiste liikmetega (on tajutav kui midagi silmade ees olevat), on füüsilise entiteedi puudumine see, mis muudab ta ebatüüpiliseks ning mitte nii kindlalt füüsilise tähenduse alla kuuluvaks. Ebakindlus väljendus enim katseisikute kommentaarides.

Võrreldes katsetulemusi EKSS-i *nägema* kirjega oli üks olulisemaid erinevusi tähenduse N13 (*Vaatad otsa ja näed, see mees on intellektuaal.*) liigitamine. EKSS-i järgi on see tähendus füüsilise nägemise tähenduse alamtähendus, kuid katse tulemused näitavad selgelt, et katses osalenud keeleteadlased tajusid seda tähendust mittefüüsilise tähendusena. Klasteranalüüsi tulemuste järgi paigutus N13 tähendusrühma 'mõistma, aru saada' alla.

Märkimisväärselt eristus tüüpilisest füüsilise nägemise tähendusest ka tähendus N3 (*Ma pean jooksuma kahjuks, näeme kunagi!*). Ka see tähendus oli EKSS-is liigitatud füüsilise nägemise alamtähenduseks. Klasteranalüüsi järgi kuulub tähendus küll ühte harusse füüsiliste tähendustega, kuid sarnasus teiste füüsiliste tähendustega on küllaltki väike ja nii paigutub N3 dendrogrammil y-teljel teiste tähendustega võrreldes küllalt kõrgele. Katseisikute kommentaaridest ilmnis, et selle tähenduse olulise komponendina tajuti inimliku suhtluse aspekti.

Klasteranalüüsi tõlgendusel moodustus viis tähendusrühma, mida analüüsiti kasutades kujundskeeme. Esimese tähendusrühma liikmete struktuuri leiti kõige paremini iseloomustavat kujundskeem TEEKOND. Selle kujundskeemi omadusi ja osasid arvestades võib põhjendada ka liikme N2 ebatüüpilisust. Kui teiste rühma liikmete puhul on selgelt määratav pilgu alguspunkt, selle liikumise trajektoor ning selle sihtpunkt, siis N2 puhul on seda keeruline määrata. Kuigi unenägu on silmade ees tajutav, ei ole unenägu füüsiline objekt, millele saaks oma pilku suunata. Samas ei toimi ka ülekandemehhanism, mille järgi on teekonna alguspunkt mõistetav algseisundina, trajektoor tegevustena ja sihtpunkt lõpliku seisundina, kuna unenägu ei ole seisundina käsitletav. Seega jääb N2 füüsilise nägemise piiri peale, omades küll nägemise algpunkti ehk nägijat ning nägemise sihtpunkti ehk unenägu, kuid olles samas ilma trajektooriga. Füüsilise nägemise sihtpunkt asub inimesest väljaspool ning seega on vajalik ka pilgu liikumise trajektoor, kuid unenägu on midagi, mis toimub inimese „sees“, seega ei ole liikumine vajalik.

Teise tähendusrühma struktuuri saab kirjeldada kujundskeemi KONTAKT kaudu. Selle struktuuri puhul on oluline teise aktiivse osapoole olemasolu ning see on ka põhjus, miks

see tähendus ei liigitunud otsese füüsilise tähenduse alla, kuigi kõik vajalikud tingimused selleks on olemas. Võib ka öelda, et TEEKONNA kujundskeem toimib selle tähenduse puhul kahepoolset, kuid selline struktuur ongi paremini kirjeldatav KONTAKTI kujundskeemi kaudu.

Tähendusrühma 'mõistma, aru saama' struktuur on samuti kirjeldatav kujundskeemi TEEKOND abil, kuid selle rühma puhul on toimunud tähenduse laienemine füüsilisest abstraktsesse. Nimelt ei väljenda alguspunkt enam füüsilist punkti, vaid mingit algset seisundit, trajektoor ehk liikumine on mõistetav tegevuste või mõjude ahelana ning sihtpunkt kui lõplik seisund. N13 puhul ongi kõige olulisem just nägemise tulemus, teadmine ja järeldused, mitte nägemine kui füüsiline aisting. Seega on selle tähenduse paigutumine mitte-füüsiliste tähenduste hulka põhjendatav kogemuse sisemise struktuuri erinevustega.

Kolmanda tähendusrühmaga sarnaselt on ka neljas tähendusrühm iseloomustatav TEEKONNA kujundskeemi metafoorse laienemisega. Eelmisena kirjeldatud tähendusrühmast erinevad selle rühma liikmed aga ajalise asetuse poolest. Kui kolmanda tähendusrühma liikmed iseloomustasid juba saavutatud seisundit, siis neljanda rühma laused potentsiaalset tulemust.

Erinevalt teistest tähendusrühmadest, on viienda rühma lausete struktuur väljendatav kujundskeemi JÕUD abil. Lausetes esineb mingi element, mis mõjutab mingit objekti või entiteeti, mis selle mõju tulemusel muutub. Sellises struktuuri kirjelduses on selgelt näha seost enne mainitud TEEKONNA kujundskeemi metafoorse laiendusega (seisundi muutumine mingite elementide mõjul), kuid viienda tähendusrühma puhul rakendub mingi väline mõju või jõud, mis olukorda muudab. Muutumine on siin millegi poolt nii-öelda vägivaldselt põhjendatud, midagi on rakendatud, kui aga kolmanda ja neljanda tähendusrühma puhul ei ole neid muutvaid elemente sihilikult rakendatud.

Töö hüpotees oli, et *nägema* polüsemsete tähenduste tajumisel lähtub keelekasutaja kogemuse sisemisest struktuurist. Eeldati, et selle hüpoteesi kehtides on seda võimalik

näitlikustada kujundiskeemide kaudu. Et kõikidele tähendusrühmadele oli võimalik leida kujundiskeem(id), mis iseloomustavad selle rühma kõiki liikmeid, ning eristavad neid samas teistest rühmadest, leidis püstitatud hüpotees kinnitust. Edasises töös oleks huvitav uurida, kas ja kuidas tajuvad nõ “naiivsed” keelekasutajad esitatud kujundiskeemide seotust *nägema* verbi erinevate tähendustega.

Katse tulemuste kirjelduses anti lühiülevaade ka katsealuste pakutud kommentaaridest. Mitmetest kommentaaridest selgus, et katseisikud ei olnud tihti kindlad, miks nad just selliseid rühmi moodustasid või ei osanud moodustatud rühmi iseloomustada. Võrreldes aga neid iseloomustuseta rühmi teiste katseisikute moodustatud rühmadega, millele katseisikud ka kommentaare olid andnud, selgus, et rühmade liikmed kattusid väga tihti. Seega ei olnud ka ilma kommentaarideta rühmad moodustatud juhuslikult, jääkidest, vaid ka nende rühmade liikmeid ühendas mingi sisemine struktuur. Ka seda võib pidada hüpoteesi kinnituseks.

4.4. Katse kriitika ja võimalusi edaspidiseks uurimiseks

Koostatud sorteerimiskatse kõige olulisem osa on sorteeritavate lausete valik. Verbi esinemise kontekst ja lause ehituse eripärad võivad katseisikuid tugevalt mõjutada. Kuigi autori eesmärk oli valida konkreetseid tähendusi võimalikult hästi välja toovad laused, selgus tulemusi analüüsides siiski, et see ei olnud täielikult õnnestunud. Näiteks analüüsipeatükis 4.1 on kirjeldatud kahe katselause (N9 ja N5) vormilisi sarnasusi ja kontekstilist eripära, mis võisid mõjutada nende kahe lause kokku sorteerimist.

Katse tulemusi analüüsiti seoses kujundiskeemidega. Kirjeldamiseks valitud kujundiskeemid põhinevad praeguses uurimistöo staadiumis autori subjektiivsel arvamusel. Et saada paremini aimu sellest, kas ja kuidas keelekasutajad ise selliseid struktuurseid sarnasusi tajuvad, võiks eeskuju võtta peatükis 1.2 kirjeldatud katsetest, kus paluti keelekasutajatel endil hinnata tähenduste sobivust kujundiskeemidega.

Eesti keele tajuverbe on uuritud väga vähe, seega on võimalusi edasiseks uurimiseks palju. Võttes eeskju peatükis 1.2 kirjeldatud katsetest, võiks koostada kujundskeemi-profiilid *nägema* eri tähendustele. Korpuse põhjal on võimalik verbile *nägema* koostada käitumisprofiil, millest selguksid muu hulgas *nägema* kõige levinumad tähendused, samuti saaks teha järeldusi püsikonstruktsioonide ja kollokeerumise kohta. Kombineerides tulemusi, mis on saadud kasutades erinevaid uurimismeetodeid joonistuks selgemini välja polüseemse sõna tähendusvõrgustik.

Bakalaureusetöö maht ja vormiline eripära ei võimaldanud autoril sisse tuua *nägema* verbi käsitlust lähtuvalt metafooriteooriast. Autor usub, et metafooriteooria kaudu verbile lähenemine annaks palju huvitavaid tulemusi ja oleks viljakas. Selle illustreerimiseks võib mõelda metafooridele nagu näiteks NÄGEMINE ON ARUSAAMINE või VISUAALSED VÄLJAD ON KONTEINERID. Nende metafooride toimimine nähtub tegelikult ka juba tehtud kujundskeemidel põhinevast analüüsist. Tähenduse laienemine võib toimuda näiteks metafoori või metonüümia teel ning analüüsipeatükis 4.2 kirjeldatud metafoorsed laienemised on otse seostatavad mõistemetafooridega.

Samuti on huvitav läheneda *nägema* verbile sünonüümia poolelt. Näiteks on Sweetser (1990) kirjeldanud visuaalse taju valdkonda käsitledes mitmeid väljendeid, millele eesti keeles vastaks verb *vaatama*, mitte *nägema*. Võiks välja selgitada need tähendused, kus mõlemat verbi võib kasutada ühtmoodi hästi ning need, kus verbi valik muudab ka lause tähendust. Samuti oleks huvitav need kontekstid või väljendid asetada indoeuroopa keelte konteksti.

Autoril on plaanis verbi *nägema* polüseemiaga põhjalikumalt edasi tegeleda ning kindlasti leiab mõni siin välja pakutud ideedest edasises uurimistöös rakendust.

Kokkuvõte

Bakalaureusetöö eesmärk oli uurida, kuidas tunnetavad keelekasutajad eesti keele tajuverbi *nägema* eri polüseemseid tähendusi. Töö teoreetilised lähtekohad on kognitiivses lingvistikas, täpsemalt kognitiivses semantikas. Lähtudes keele kehalisuse põhimõttest eeldati, et polüseemseid tähendusi tajutakse lähtuvalt kehalise kogemuse sisemisest struktuurist. Uurimisküsimusele vastuse saamiseks ning hüpoteesi kontrollimiseks koostati ning viidi läbi sorteerimiskatse.

Koostatud katse tarbeks eristati töös 13 eri *nägema* tähendust. Tähenduste määramisel võeti arvesse EKSS-i jaotust, kuid seda kohandati autori äranägemise järgi. Katses kasutati eesti kirjakeele tasakaalus korpusest pärit lauseid, iga tähenduse kohta oli katses üks lause. Katse viidi iga katseisikuga läbi individuaalselt. Katses osalejate ülesanne oli sorteerida neile antud laused tähenduse järgi rühmadesse, muid juhiseid katseisikutele ei antud. Hiljem paluti katseisikutel moodustatud rühmi lühidalt iseloomustada ning täita taustaandmete leht.

Katses osales kokku 21 katseisikut, arvesse võeti 20 katset, kuna üks katseisikutest sooritas katse teistest liiga erinevalt. Sorteerimistulemuste põhjal koostati andmemaatriks, mis näitab, mitu korda konkreetne lause iga teise lausega kokku sorteeriti. Et katse tulemusi oleks võimalik analüüsida töös püstitatud uurimisküsimuse suhtes, kasutati klasteranalüüsi meetodit. Erinevustel põhineva hierarhilise klasteranalüüsi tulemusena moodustus dendrogramm, millelt on näha kokku sorteeritud tähenduste rühmad ehk klastrid. Edasise analüüsi tarbeks eristati viit tähendusrühma: *nägema* kui füüsiline tegevus, nägemisaistinguga tajumine; *nägema* kui kohtuma; *nägema* kui mõistma, aru saama; *nägema* kui tunnetama, prognoosima; *nägema* kui kogema, läbi elama. Rühmade nimetamisel on arvesse võetud katseisikute kommentaare.

Võrreldes katse tulemusi EKSS-i *nägema* kirjega, selgus, et kahe esituse vahel esineb mõndagi erinevat. Näiteks on EKSS-is füüsilise nägemise tähenduse alla paigutatud ka 'kohtuma' (katses N2) ja 'nägemise kaudu teada saama' (katses N13), kuid katse tulemuste järgi jäävad need tähendused füüsilise tähenduse rühmast välja.

Kõik klasteranalüüsi tulemusel kujunenud rühmad oli võimalik kokku viia neile omaste kujundskeemi(de)ga. Leiti, et esimese rühma liikmeid sobivad iseloomustama kujundskeemid TEEKOND ja ANUM; teine tähendusrühm on kirjeldatav kujundskeemi KONTAKT kaudu; kolmandat ja neljandat tähendusrühma on iseloomustatud kujundskeemi TEEKOND metafoorse ülekande abil; viies tähendusrühma struktuuri on kirjeldatud kujundskeemi PIDEV JÕUD kaudu. Samas leiti ka, et TEEKONNA kujundskeem mängib rolli kõigi rühmade puhul.

Kujundskeemide kaudu on võimalik näidata kehalise kogemuse ja teadmise struktuure, mis on aluseks polüseemsete tähenduste mõistmisel. Et kõikide rühmadele oli võimalik leida selle rühma liikmeid ja samal ajal rühma teistest eristav(ad) kujundskeem(id), leidis töös püstitatud hüpotees kinnitust.

Kirjandus

Beitel jt 2001 = Beitel, Dinara A., Raymond W. Gibbs, Jr., Paul Sanders 2001. The Embodied approach to the Polysemy of the Spatial Preposition *On*. – Polysemy in cognitive linguistics: selected papers from the fifth International Cognitive Linguistics Conference. Eds. Hubert Cuyckens, Britta Zawada. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 241–260.

Born, Toomas 1995. Eesti keele tajuverbid. Täendusallikad ja tähendusmuutused. Diplomitöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele osakonnas.

Cognitive Linguistics: Basic Readings 2006. Ed. by Dirk Geeraerts. Berlin; New York: Mouton de Gruyter.

Croft, William, D.Alan Cruse 2004. Cognitive Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.

Cuyckens, Hubert, Britta Zwanda 2001. Introduction. – Polysemy in Cognitive Linguistics. Selected Papers from the Fifth International Cognitive Linguistics Conference Amsterdam, 1997. Eds. Hubert Cuyckens, B. Zwanda. Amsterdam/Philadelphia:John Benjamins, ix–xxvii.

Divjak, Dagmar, Nick Fieller *ilmumas*. Cluster analysis. Finding structure in linguistic data. Corpus Methods for Semantics. Quantitative studies in polysemy and synonymy. Eds. Dylan Glynn, Justyna A. Robinson.

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 2009. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus;
<http://www.eki.ee/dict/ekss/index.cgi>

Geeraerts, Dirk 2006. Introduction: A rough guide to Cognitive Linguistics. *Cognitive Linguistics: Basic readings*. ed by Dirk Geeraerts. Berlin: Mouton de Gruyter. 1 – 28

Gibbs, Raymond W. Jr., Teenie Matlock 2001. Psycholinguistic Perspectives on Polysemy. – Polysemy in cognitive linguistics: selected papers from the fifth International Cognitive Linguistics Conference. Eds. Hubert Cuyckens, Britta Zawada. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 213–239.

Gibbs jt 2006 = Gibbs, Raymond W., Jr, Herbert L. Colston 2006. Chapter 7: Image schema. *Cognitive Linguistics : Basic readings*, ed by Dirk Geeraerts. Berlin: Mouton de Gruyter. 239 – 269

Johnson, Mark 1987. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason.* Chicago: The University of Chicago Press.

Klavan jt 2013 = Klavan, Jane, Ann Veismann, Anni Jürine 2013. Katselised meetodid tähenduse uurimisel. – *ESUKA / JEFUL*, 4 (1), 17–34.

Labi, Kanni 2006. *Eesti regilaulude verbisemantika.* *Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 18. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things: what categories reveal about the Mind.* Chicago and London: The University of Chicago Press.

Pajusalu, Renate 2001. Kas moos ja buss seisavad sarnaselt ehk väike katse verbiga seisma. *Toim. Reet Kasik. Keele Kannul. Pühendusteos Mati Ereli 60. sünnipäevaks*, 250–274.

Pajusalu jt 2004 = Pajusalu, Renate, Ilona Tragel, Ann Veismann, Maigi Vija 2004. Tuumsõnade semantikat ja pragmaatikat. – Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli

toimetised 5. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Sandra, Dominiek, Sally Rice 1995. Network analysis of prepositional meaning: mirroring whose mind – the linguist's or the language user's? – *Cognitive Linguistics* 6, 1, 89–130. <http://www.ualberta.ca/~srice/pubs/Sandra&Rice1995.pdf>

Sepper, Maria-Maren 2006. Indirektaal eesti 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi aja- ja ilukirjanduskeeles. Magistritöö. Tallinn.

Sweetser, Eve E. 1990. From etymology to pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure. – *Cambridge studies in linguistics*; 54. Cambridge: Cambridge University Press.

Talmy, Leonard 2007. Foreword. – *Methods in Cognitive Linguistics*. Eds. Monica Gonzalez-Marquez, Irene Mittelberg, Seana Coulson, Michael J. Spivey. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, xi–xxi.

Taylor, John R. 2003. Polysemy's paradoxes. – *Language Sciences*, 25, 637–655.

The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics 2007. Eds. Dirk Geeraerts, Hubert Cuyckens. New York: Oxford University Press.

Tragel, Ilona 2002. Kognitiivne lingvistika mujal ja meil. – *Teoreetiline keeleteadus Eestis*. Toim. Ilona Tragel. – Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4, Tartu, lk 272–286.

Tragel, Ilona 2003. Eesti keele tuumverbid. *Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis* 3. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Veismann, Ann 2009. Eesti keele kaas- ja mäarsõnade semantika võimalusi. *Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis* 11. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Õim, Haldur, Iiona Tragel 2007. Teoreetilise keeleteaduse arengust mujal ja meil XXI sajandi alguses. Keel ja Kirjandus, 2, 98–115.

Õim, Haldur 2008. Kognitiivne pööre. – Keel ja Kirjandus, nr 8-9, 617-627.

Polysemy of the Estonian verb *nägema* 'see'

Summary

The aim of this BA thesis is to find out how “naïve” language users perceive the polysemy of the Estonian verb *nägema* ‘see’. The theoretical background of the research is cognitive linguistics and cognitive semantics. Based on the understanding of meaning as a motivated system in our minds rather than an independent module, it is hypothesized that the different senses of *nägema* are also motivated by our bodily experience and therefore similarly understood senses share an underlying structure. This underlying structure is assumed to be describable through image schemas.

In order to validate the hypothesis, a sentence sorting task was constructed. 13 different senses of the verb were identified depending largely on the author’s judgment but taking also into account the distinctions made in the monolingual dictionary of Estonian (EKSS). One sentence was selected for each of the senses. The sentences were selected from the corpora of the Estonian written language. The subjects were presented with an envelope containing 13 paper slips with one sentence on each slip; the verb was underlined. The subjects were then asked to sort the sentences into piles according to the meaning of the underlined word. No further instructions were given (no expected number of piles or the number of items in a pile was given). When the subjects had finished sorting they were asked to explain their sorting decisions. All of the subjects also filled out a small questionnaire regarding their background information (e.g. gender, age, mother tongue, etc.). A total of 21 subjects completed the sorting task.

Due to the large variability of the data, cluster analysis was applied in analyzing the results of the sorting task. This method gave a better understanding of the data. Using the statistics program R a dendrogram was produced. Based on the dendrogram and the subjects’ comments, five categories of meaning were taken into account: *nägema* as the

physical act of seeing; *nägema* as visually perceiving without the physical act (for example seeing dreams); *nägema* as coming into contact with someone; *nägema* as understanding; *nägema* as perceiving or forecasting; *nägema* as experiencing.

First the results of the task were compared to the relevant entry of the monolingual dictionary of Estonian (EKSS). Although this was not the main goal of the experiment, some interesting tendencies were noticed. Next the five groups were all analysed by combining them with image schemas. It was found that each of the groups has its own unique structure and is best describable through image schemas specific to only that structure. At the same time, all of the groups and different senses in them share some elements in their schematic structure, for example the PATH image schema was found to describe all of the senses at some level. Taking into account the results of the analysis, it was found that the polysemous senses share the same underlying structure and thus the hypothesis was confirmed.

There has been very little research regarding the perception verbs in Estonian so there is a large amount of research still to be conducted in the field. Further research could encompass corpus analysis and the metaphor theory.

Lihlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina Mariann Proos _____
(*autori nimi*)
(sünnikuupäev: 26. 09.1991 _____)

annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihlitsentsi) enda loodud teose
___ "Eesti keele tajuverbi *nägema* polüseemia" _____,
(*lõputöö pealkiri*)

mille juhendaja on _____ Jane Klavan _____,
(*juhendaja nimi*)

reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil,
sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse
tähtaja lõppemiseni;
üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas
digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

kinnitan, et lihlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega
isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus/Tallinnas/Narvas/Pärnus/Viljandis, _____ (*kuupäev*)